

บทที่ ๔

วิเคราะห์บ่อเกิดแห่งความรู้ในพระพุทธศาสนา

ความรู้เกี่ยวกับญาณวิทยาในพระพุทธศาสนา นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างแท้จริง เพราะว่าญาณวิทยาในพุทธศาสนานั้นมีหลักการว่าด้วยบ่อเกิดแห่งความรู้ ความสมเหตุสมผลของความรู้ การกล่าวถึงคำว่า “ความรู้ในพระพุทธศาสนา” โดยทั่วไปมักจะหมายถึงธาตุรู้ที่มีอยู่ในตน คนทุกคนมีความรู้หรือธาตุรู้อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ถ้าไม่มีความรู้หรือไม่มีธาตุรู้ก็จะเป็นคนไม่ได้^๑

๔.๑ วิเคราะห์ความรู้ในพระพุทธศาสนา

ความรู้ หมายถึง สิ่งที่สั่งสมมาจากการศึกษาเล่าเรียน การค้นคว้าหรือประสบการณ์ รวมทั้งความสามารถเชิงปฏิบัติและทักษะ ความเข้าใจหรือสารสนเทศที่ได้รับมาจากประสบการณ์ สิ่งที่ได้รับมาจากการได้ยิน ได้ฟัง การคิด หรือการปฏิบัติ องค์กรวิชาในแต่ละสาขา^๒

หากมุ่งเน้นในมุมมองของปรัชญาแล้ว ความรู้จะหมายถึง “องค์ประกอบ ๑ ใน ๓ ส่วนของกระบวนการรับรู้ หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้” แต่หากพิจารณาในมุมมองของจิตวิทยา “ความรู้ หมายถึง รูปแบบของประสบการณ์อย่างหนึ่ง ซึ่งประกอบไปด้วยการแสดงออกที่ชัดเจนของข้อเท็จจริง กฎต่างๆ หรือเงื่อนไขที่สลับซับซ้อน ซึ่งรวมเข้าด้วยกันกับความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้าในความเป็นจริงของสิ่งที่เกิดขึ้น

ในทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงความรู้ชั้นสูง คือปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือรู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน, รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ, รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธาเพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างมงาย^๓

คำว่าปัญญา (ปัญญา) มาจาก (ป+ญา อวโพธ+กวิ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. ปญญาเต เอตยาตี ปญญา สภาวะที่ช่วยให้รู้ เรียกว่า ปัญญา (ซ้อนณ, ลบ กวิ). นตฺถิ ปญญา อาภา แสงสว่างที่เสมอด้วยปัญญาไม่มี. ญาณ อุทปาตี ปญญา อุทปาตี ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว

^๑ วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง, “ความรู้ในพระพุทธศาสนา”, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒.

^๒ ราชบัณฑิตสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๒.

^๓ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช),พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร: วัดราชโอรสาราม, ๒๕๔๘), หน้า ๔๔.

ปหานนญ ปญญา ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่วถึง^๔

๔.๑.๑ ปัญญารากฐานความรู้ในพระพุทธศาสนา

ในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายของปัญญาว่า “ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ”^๕ และพระสารีบุตรได้กล่าวว่า “บุคคลรู้ชัด บุคคลรู้ชัด เหตุอันนั้น จึงเรียกว่า ‘ผู้มีปัญญา’ บุคคลรู้ชัดอะไร คือ รู้ชัดว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ เหตุอันนั้นบุคคลรู้ชัด บุคคลรู้ชัด จึงเรียกว่า ‘ผู้มีปัญญา’”^๖ ส่วนพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายให้เห็นถึงความหมายของปัญญาว่า “ความรู้ทั่ว, ปรินิพพานรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรรจัดการ, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง”^๗

หลักของพระพุทธศาสนานั้นตั้งอยู่บนฐาน คือปัญญา เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ความจริงจนสิ้นความสงสัยแล้วพระพุทธศาสนาจึงเกิดขึ้น พระพุทธศาสนาจึงได้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งปัญญา มิใช่เป็นศาสนาแห่งศรัทธาเหมือนที่นักปรัชญาตะวันตกกล่าวถึงที่มาหรือบ่อเกิดของความรู้โดยเน้นถึงศรัทธาไว้ ๓ ทาง คือ

(๑) **ผัสสะ** (Sensation) คือ ความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส และการสัมผัส

(๒) **เหตุผล** (Reason) คือ ความรู้ที่เกิดจากการคิดตามหลักเหตุผลในใจ หรือรู้โดยอ้างสิ่งที่แนใจมากกว่ามาสนับสนุน

(๓) **อชฌัตติกญาณ** (Intuition) คือ ความรู้ที่ผุดขึ้นในใจโดยตรง แบ่งเป็น ๒ ระดับ คืออชฌัตติกญาณระดับสามัญ และอชฌัตติกญาณระดับอูตรระ (Transcendental Intuition) ถ้าเป็นความรู้จากญาณพิเศษเรียกว่า “การตรัสรู้” (Enlightenment) ถ้าเป็นความรู้ที่ได้จากการดลใจของพระเจ้ายกเรียกว่า “วिरण” (Revelation)

นักปรัชญาตะวันตก กลุ่มสสารนิยม (Materialism) เชื่อว่า ความรู้เกิดมาจากประสบการณ์ที่มนุษย์ได้รับผ่านมาทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (Sensation) กลุ่มจิตนิยม (Idealism) เชื่อว่า ความรู้ที่แท้จริงนั้นมนุษย์ได้จากการคิดตามเหตุผลในใจ (Reasoning) กลุ่มนี้ มีความเชื่อลึกลงไปอีกว่า ความจริงสูงสุดบางครั้งเกิดจากความรู้ที่ผุดขึ้นจากญาณพิเศษที่เรียกว่า อชฌัตติกญาณ ขององค์ศาสดาในศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลาม ซึ่งถือว่าเป็นความรู้แจ้งอันเกิดจากการดลใจของพระเจ้า กลุ่มที่เชื่อ

^๔ พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อิทธิฐานวรรณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๙.

^๕ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^๖ ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๑.

ว่าประสาทสัมผัสให้ความจริงสูงสุดเรียกว่า “ลัทธิประสบการณ์นิยม” (Empiricism) และกลุ่มที่เชื่อว่าการใช้ความคิดให้ความรู้สูงสุดเรียกว่า “ลัทธิเหตุผลนิยม” (Rationalism)

ญาณวิทยาทางตะวันตกมุ่งตอบปัญหาว่า มนุษย์รู้ความจริงได้อย่างไร เป็นผลสืบเนื่องจากการที่วิทยาศาสตร์ได้กำเนิดและได้กำหนดวิธีการ อันนำมาซึ่งความรู้สากลที่ทุกคนยอมรับ โดยสรุปแนวคิดที่สำคัญสามแนวทาง ๖ ได้แก่

๑) กลุ่มเหตุผลนิยม (Rationalism) มีพื้นฐานและลักษณะแนวคิด แนวคิดเหตุผลนิยม มีพื้นฐานจากแนวคิดที่อธิบายความเป็นจริงว่า เป็นจิต อุดมการ จิตของมนุษย์เป็นคุณลักษณะพิเศษสามารถรู้ความจริง เน้นศักยภาพของจิต (สติปัญญา) ซึ่งมีศักยภาพที่จะเข้าใจความจริง ที่เป็นสากลและแน่นอนตายตัว ซึ่งประสาทสัมผัสไม่สามารถให้ได้ แนวคิดนี้ เน้นบทบาทของจิต ในการแสวงหาความรู้ด้วยการใช้เหตุผล ซึ่งเป็นศักยภาพของมนุษย์ในการใช้สติปัญญา (จิต) เพื่อการรู้ความจริง ความจริง/ความรู้มีลักษณะที่แน่นอน ชัดเจนและเป็นสากล ดังนั้น ต้องใช้จิตมนุษย์ ที่เป็นสากล จึงจะเข้าใจกันได้ (สิ่งเหมือนกัน ย่อมเข้าใจกัน) ตัวอย่างแนวคิดที่เกี่ยวข้องแนวคิดเหตุผลนิยม สามารถแยกย่อยได้อีกหลายทฤษฎี เช่น

ก. ทฤษฎีการระลึกได้ (Theory of recollection) เสนอความคิดว่าความรู้ของมนุษย์ คือ การระลึกได้ เนื่องจากความรู้แฝงในวิญญาณมนุษย์ แต่มนุษย์หลงลืมไปเนื่องจากมนุษย์มีร่างกาย จึงจำเป็นต้องช่วยขุด หรือฟื้นความรู้ (ที่เขาอยู่แล้ว) เพื่อให้เขาระลึกได้ถึงความจริงที่เขาอยู่แล้ว อาศัยประสบการณ์ ครูช่วยกระตุ้น และการทำปัสนา นักปรัชญาที่สำคัญตามแนวคิดนี้ได้แก่ เปโลโต้

ข. ทฤษฎีส่องสว่าง (Theory of illumination) เสนอความคิดว่า ความรู้ของมนุษย์ ได้จากการที่พระเจ้าประทานให้ภายในจิต (สติปัญญา) เนื่องจากความรู้ทั้งหลายอยู่ในพระเจ้า มนุษย์เข้าใจความจริงได้ก็เพราะพระเจ้าประทานให้ นักปรัชญาที่สำคัญตามแนวคิดนี้ได้แก่นักบุญออกัสติน

ค. ทฤษฎีอัจฉนัตติกญาณ (Theory of intuitionism) เสนอความคิดว่าความจริง ได้มาจากการฝึกจิต จนถึงขั้นอุตรญาณ (ตรัสรู้) ความรู้โดยทางอื่นไม่อาจจะยืนยันได้ว่าจริง นอกจากจะตรงกับความรู้ที่ได้จากญาณพิเศษดังกล่าว นักปรัชญาในกลุ่มนี้แต่ละคนจะอ้างว่าตนเองเป็นคนแรกที่บรรลุถึงญาณนี้ ดังนั้น ถ้าใครจะบรรลุถึงจะต้องเข้าใจความจริงได้เช่นเดียวกัน นักปรัชญาสำคัญในกลุ่มนี้ได้แก่ พิกเต

๒) กลุ่มประสบการณ์นิยม/ประจักษ์นิยม (Empiricism) มีพื้นฐานและลักษณะแนวคิดที่เสนอว่าความเป็นจริง เป็นสสาร (สสารนิยม) ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ (ปรัชญกรีกกระยะเริ่มต้น) แนวคิดนี้มีลักษณะตรงกันข้ามกับแนวคิดเหตุผลนิยม ด้วยการ เน้นบทบาทของประสาทสัมผัส ว่าเป็นแหล่งที่มาของความรู้/ความจริง มนุษย์ไม่มีความรู้ติดตัวมาตั้งแต่เกิด แต่ต้องค่อยๆ เรียนรู้จากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส นักปรัชญาที่มีชื่อเสียงมากในกลุ่มประสบการณ์นิยมได้แก่ จอห์น ล็อก ซึ่งสรุปความคิดได้ว่า

ก. การรู้ความจริงตามแนวเหตุผลนิยม (วิธีการนิรนัย) มีจุดอ่อน คือ ไม่ได้ความรู้ใหม่ ส่งผลให้วิชาปรัชญาไม่ได้ทำประโยชน์อะไรให้กับสังคม

ข. ยอมรับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ในระดับประสาทสัมผัสในการแสวงหาความรู้ เพื่อได้ความรู้ใหม่ (จากการค้นคว้าทดลอง เป็นสาธารณะ/เผยแพร่ต่อ

สาธารณชนได้ เป็นสากล ช่วยคาดเดาอนาคตได้) มาเป็นหลักการได้มาซึ่งความรู้ในการแสวงหา/เข้าใจความจริง จึงนำวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาเป็นวิธีการรู้ความจริงตามแนวปรัชญา ค. การได้ความรู้อาศัยใช้วิธีการอุปนัย กล่าวคือ การกระโดดจากความจริง ส่วนย่อย (ที่มั่นใจแล้ว) ไปสู่ความจริงสากล เช่น รถคันที่หนึ่ง ตกน้ำ ผลคือ จมน้ำ รถคันที่สอง ตกน้ำ ผลคือ จม ดังนั้น รถทุกคันที่ตกน้ำ จะต้องจม เป็นต้น

ตัวอย่างแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์/ประจักษ์นิยม เน้นความรู้และการตัดสินใจ ความจริงอาศัยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส แนวคิดทำนองนี้เกี่ยวข้องกับแนวคิด/ลัทธิทางปรัชญาหลายแนว เช่น แนวคิดปฏิฐานนิยม (Positivism) และพัฒนาสู่แนวคิดปฏิฐานนิยมใหม่ (Neopositivism) ได้แก่แนวคิดแนวปฏิฐานนิยมแบบตรรกะ (Logical positivism) และแนววิเคราะห์ภาษา (Language analysis) นักปรัชญาสำคัญในกลุ่มนี้ได้แก่ โอกุส กอมต์ (Auguste Comte, ค.ศ. 1798 – 1857) เป็นต้น

๓) ปฏิบัตินิยม (Pragmatism) แนวคิดปฏิบัตินิยม (Pragmatism) มีพื้นฐานจากการอธิบายความเป็นจริงว่า เป็นสสาร และจิต (ยอมรับว่าสสาร และจิต ต่างมีอยู่จริง และเป็นพื้นฐานของสรรพสิ่ง) จึงเห็นได้ว่าความจริงมีมากมาย เป็นไปไม่ได้ที่จะรู้ทั้งหมด ดังนั้น มนุษย์ควรเลือกที่จะรู้เฉพาะความจริงที่เป็นประโยชน์และสามารถนำไปใช้แก้ปัญหาในชีวิต นักปรัชญาสำคัญในกลุ่มนี้ได้แก่ วิลเลียม เจมส์ และจอห์น ดิวอี้ เป็นต้น ซึ่งสรุปแนวความคิดนี้ได้ว่า

- ก. เน้นการประเมินประนอมความจริง ระหว่างสสารกับจิต
- ข. เน้นความรู้เพื่อเอาไปใช้ประโยชน์/ นำไปปฏิบัติได้จริงในชีวิต
- ค. เน้นการรู้จักตัวเอง เพื่อทำตัวให้ชีวิตดีขึ้น มีความสุขขึ้น

ญาณวิทยาตามมุงการพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาในประเด็นทางญาณวิทยา โดยเฉพาะในศาสนาแบบเทวนิยม เช่น ปัญหาเกี่ยวกับสถานะของความรู้ทางศาสนา เช่น ความรู้ในเชิงรหัสยะ (mystical knowledge) ถือเป็นความรู้หรือไม่ ความรู้ที่ได้จากการวิวรณ์ (revelation) หรือวิธีการแบบเทววิทยารธรรมชาติ (natural theology) สามารถยอมรับได้หรือไม่ การมีประสบการณ์ทางศาสนา การมีอยู่ของพระเจ้า การรับรู้คุณสมบัติต่างๆ ของพระเจ้า เช่น การหยั่งรู้ทุกอย่าง (omniscience) การมีอำนาจสูงสุด (omnipotence) หรือการดำรงอยู่ทุกที่ทุกเวลา (omnipresence) เป็นต้น อย่างไรก็ตามปัญหาหลักที่ญาณวิทยาศาสนาให้ความสนใจคือ ปัญหาเรื่องความมีเหตุผล (rationality) ของความเชื่อทางศาสนา การรับประกัน (warrant) หรือการให้เหตุผลสนับสนุน (justification) ความเชื่อทางศาสนา

การอธิบายเนื้อหาญาณวิทยาศาสนาในที่นี้จะเป็นการอธิบายในประเด็นปัญหาหลัก คือ การพิจารณาเรื่องการให้เหตุผลสนับสนุนความเชื่อเรื่องการมีอยู่ของพระเจ้า หรือประเด็นคำถามว่าความเชื่อเรื่องการมีอยู่ของพระเจ้าเป็นความเชื่อที่สามารถทำให้ถูกหลักการได้หรือไม่ แนวคิดและทฤษฎีต่างๆ ที่เกี่ยวกับการให้เหตุผลสนับสนุนกับความเชื่อทางศาสนา รวมถึงข้อโต้แย้งของแต่ละแนวคิดโดยสังเขป อาทิเช่น แนวคิดแบบหลักฐานนิยม (evidentialism) ศรัทธานิยมแบบวิตเกินไตร์ (Wittgensteinian fideism) และแนวคิดที่พยายามปฏิเสธหลักการทางญาณวิทยาเพื่อใช้แก้ปัญหาการให้เหตุผลสนับสนุนกับความเชื่อทางศาสนาที่เรียกว่า “ญาณวิทยาเชิงปฏิรูป” (Reformed epistemology) เช่น แนวคิดของ อัลวิน แพลนทิงกา (Alvin Plantinga) และวิลเลียม พี. อัลสตัน

(William P. Alston) เป็นต้น ในการกล่าวถึงญาณวิทยาทางศาสนาในที่นี้ จะเป็นการกล่าวถึงลักษณะของความเชื่อศาสนาในบริบทของศาสนาเป็นหลัก เนื่องจากมีการพัฒนาข้อถกเถียงในประเด็นญาณวิทยาเป็นอันมาก

โดยทั่วไป ความเชื่อทางศาสนาจะมีสถานะแตกต่างจากความเชื่ออื่น คือเป็นความเชื่อที่ถือว่าจริงโดยไม่ต้องมีการอ้างหลักฐานสนับสนุน หรือเป็นความเชื่อที่ไม่สามารถพิจารณาด้วยเหตุผลในทางศาสนา สิ่งที่ใช้รับประกันว่าความเชื่อชนิดเป็นความจริงก็คือศรัทธาในความเชื่อนั้น ด้วยทัศนะเช่นนี้ เช่น “ศรัทธาเป็นเครื่องประกันแห่งความหวัง เป็นการเชื่อมั่นในสิ่งที่ไม่ได้เห็น” “หากปราศจากศรัทธาแล้วเป็นไปไม่ได้ที่จะเป็นที่พอพระทัยของพระเจ้า เพราะว่าผู้ที่จะมาเฝ้าพระเจ้าได้นั้น ต้องเชื่อว่าพระองค์มีอยู่ และเป็นผู้ประทานบำเหน็จให้แก่ผู้ที่แสวงหาพระองค์” ศรัทธาจึงเป็นสิ่งที่ใช้รับประกันความเชื่อทางศาสนา และทำหน้าที่เป็นเสมือนกับเสาหลักในการสนับสนุนความเชื่อทางศาสนา

ความจริงของความเชื่อเรื่องการมีอยู่ของพระเจ้าเป็นความจริงในระดับที่เรียกว่า “ความจริงระดับอุตรภาวะ” (transcendent truth) ที่หมายถึงความจริงในระดับเหนือธรรมชาติ หรือเป็นความจริงที่มีลักษณะเหนือกว่า หรือเกินไปกว่าการรับรู้โดยประสบการณ์ปกติ มีความเชื่อว่าการรับรู้ความจริงในเชิงอุตรภาวะเป็นการรับรู้ได้เฉพาะในรูปแบบพิเศษ เช่น การรับรู้ผ่านการเผยแสดงของพระเจ้าที่เรียกว่า “วิวรณ์” (revelation) มนุษย์จะสามารถรับรู้ความจริงลักษณะนี้ได้ก็ต่อเมื่อพระเจ้าทรงมีพระประสงค์จะให้มนุษย์รับรู้เท่านั้น การรับรู้การมีอยู่ของพระเจ้าในความหมายนี้ จึงมีลักษณะลึกลับ เหนือธรรมชาติ หรือดังที่เรียกว่าเป็นการรับรู้ในเชิง “รหัสยะ” (mystical) จอห์น คัลแวง (John Calvin) นักเทววิทยาคนสำคัญกล่าวถึงลักษณะของความรู้ทางศาสนาว่า “เมื่อพวกเรากล่าวถึงความรู้ เราไม่ได้หมายถึงความเข้าใจโดยทั่วไปเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่ภายในขอบเขตการรับรู้ของมนุษย์ เพราะว่าศรัทธาเป็นสิ่งที่อยู่เหนือกว่าการรับรู้ที่จิตของมนุษย์จะสามารถบรรลุถึง และพัฒนาถึงระดับนั้นได้ หรือถึงแม้ว่าจิตจะรับรู้ก็ไม่สามารถเข้าใจสิ่งที่รับรู้”^๔

จากแนวคิดดังกล่าวจึงมีข้อโต้แย้งว่า หากความเชื่อทางศาสนาเป็นเพียงความเชื่อที่จริงสำหรับผู้ที่มีศรัทธา หรือเฉพาะกับผู้ที่มีความเชื่ออยู่แล้ว ความเชื่อก็จะมีเพียงความจริงเชิงอัตวิสัย (subjective truth) เท่านั้น หากเป็นเช่นนั้น แนวคิดเรื่องการสนับสนุนความเชื่อทางศาสนาในรูปแบบนี้จึงอาจจะมีความเหมาะสมกับผู้ที่มีศรัทธาทางศาสนา แต่จะมีปัญหาในการตอบข้อสงสัยหรืออธิบายกับผู้ที่ไม่มีความเชื่ออยู่ก่อนให้สามารถเข้าใจและยอมรับได้

๔.๑.๒ ความรู้ที่เกิดจากศรัทธาและปัญญา

นอกจากการเข้าใจความหมายของศรัทธาในรูปแบบที่กล่าวถึง ยังมีแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับความหมายของศรัทธาในอีกรูปแบบหนึ่งที่ไม่ได้แยกความเชื่อทางศาสนาจากเรื่องการใช้เหตุผลโดยสิ้นเชิง เป็นความหมายของศรัทธาไม่ได้มีนัยถึงการเชื่อมั่นแน่วแน่โดยปราศจากความลังเลสงสัยเรื่องการมีอยู่ของพระเจ้า ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องศรัทธาของนักบุญอ็อกสติน (St. Augustine) ที่เห็นว่า

^๔ วรเทพ ว่องสรรพการ, “การอ้างเหตุผลสนับสนุนการมีอยู่ของพระเจ้าตามทฤษฎีสหัชยนิยม”, *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต* (ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๔

การใช้เหตุผลเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง หรือเชื่อมโยงกับ “แรงผลักดันทางศาสนา” (religious impulse) ในขั้นต้น ผู้เชื่อจะต้องมีศรัทธาในวิภวณที่บันทึกในพระคัมภีร์ หรือปรากฏในประวัติศาสตร์ของชนชาติถือว่าเป็น “ความจริง” ก่อน (เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างโลก บาปกำเนิด การฟื้นคืนชีพ หรือการไถ่บาป ซึ่งถือว่าเป็นความเชื่อที่จำเป็นสำหรับการช่วยให้รอด)

เพราะฉะนั้น คำว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงความเชื่อดังต่อไปนี้

๑) ความเชื่อในพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งอันประเสริฐ และความเชื่อในการกระทำและผลของการกระทำ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น

๒)ความเชื่อมั่นที่เกิดจากปัญญาหรือความมั่นใจ เช่น ในทุกกรณีที่ตรัสถึงศรัทธา พระพุทธเจ้าทรงเน้นรวมถึงปัญญาด้วยเสมอ โดยนัยนี้ คำว่าศรัทธา ความเชื่อ ตามลักษณะที่ ๒ นี้ก็คือไวพจน์ของคำว่า ปัญญา นั่นเอง ซึ่งหมายถึงความเชื่อตามที่เขาใจแล้ว หรือสิ้นสงสัยเพราะเข้าใจความเชื่อนั้นเมื่อแยกออกโดยถือเอาลักษณะของการเกิดมี ๒ ประเภท คือ

ก. ความเชื่อที่เกิดก่อนการรู้แจ้ง เรียกว่า ศรัทธา

ข. ความเชื่อที่เกิดภายหลังการรู้แจ้ง เรียกว่า ปัญญา

ในทางพระพุทธศาสนายังมีพระสูตรที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อที่เกิดจากปัญญาคือกาลามสูตร เป็นพระสูตรสำคัญสูตรหนึ่งในพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกชื่อกาลามสูตรไม่ได้มีปรากฏอยู่ หากมีแต่ชื่อว่าเกสปุตตสูตร ทั้งนี้ก็เพราะว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรนี้แก่ชาวกาลามะ ซึ่งอยู่ในเกสปุตตนิคม เพราะฉะนั้นจึงตั้งชื่อพระสูตรนี้ตามชื่อของนิคมนี้ว่าเกสปุตตสูตรแต่คนที่อยู่ในนิคมหรือตำบลนี้เป็นเชื้อสายหรือมีสกุลเดียวกัน คือ สกุลกาลามะเขาจึงเรียกประชาชนเหล่านั้นว่ากาลามชน ซึ่งมีโคตรอันเดียวกัน สกุลเดียวกัน คือ กาลามโคตร เพราะฉะนั้นเขาจึงเรียกพระสูตรนี้ว่า เกสปุตตสูตร แต่ชาวโลกทั่วไป มักจะเรียกพระสูตรนี้ว่า กาลามสูตร เพราะรู้สึกว่าจะเรียกได้ง่ายกว่าพระสูตรนี้เป็นพระสูตรที่ไม่ยาว แต่มีใจความลึกซึ้งน่าคิดประกอบด้วยเหตุผล ซึ่งผู้นับถือ พระพุทธศาสนาหรือผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นการใช้เหตุผลตามหลัก วิทยาศาสตร์ สอดคล้องกับกฎทางวิทยาศาสตร์

พระสูตรนี้มีความเป็นมาโดยย่อว่า ในสมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังเกสปุตตนิคม อันเป็นที่ อยู่ของพวกชาวกาลามโคตรหรือกาลามชน ชาวกาลามชนในเกสปุตตนิคมทราบข่าวมาก่อนแล้วว่า พระพุทธเจ้ามีชื่อเสียงโด่งดังอย่างไรก่อนที่พระองค์จะได้เสด็จมายังหมู่บ้านของพวกเขา จึงต่างก็พากันไปเฝ้าเป็น จำนวนมาก เพราะชื่อเสียงของพระพุทธเจ้าดังก้องไปว่า

“อิติปิ โส ภควา อรหัง สัมมาสัมพุทธโธ” เป็นต้น ดังที่เราสวดสรรเสริญกันในบทสวดมนต์ ซึ่งปรากฏมากในพระสูตรต่าง ๆว่า”แม้เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์, เป็นผู้ตรัสรู้ เองโดยชอบ, เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ, เสด็จไปดีแล้ว,เป็นผู้รู้แจ้งโลก,เป็นผู้ฝึกคนที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า, เป็นผู้รู้ เป็นผู้เบิกบานเป็นผู้จำแนกธรรม เป็นต้น”^๙

^๙ พระธรรมปิฎก ,พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๖), หน้า ๒๓๒.

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่เกสปุตตนิคมนี้ มีประชาชนมาเฝ้ากันมากคนอินเดีย มีเรื่อง แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นนักบวชนับถือลัทธิในกายใด หรือว่าพวกเขาจะไม่นับถือ ศาสนาใดเลยก็ตามแต่พวกเขา ก็อยากจะฟังความรู้ความเข้าใจ และต้องการปัญญา

ดังนั้น พวกที่ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าในครั้งนี้เป็นพวกที่ไม่เชื่อบุญไม่เชื่อบาปก็มี พวกที่ไม่ นับถือ พุทธศาสนาก็มีพวกที่สงสัยอยู่ก็มี พวกที่นับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งอยู่แล้วก็มี เพราะฉะนั้น ประชาชนที่ไปเฝ้า พระพุทธเจ้าในสมัยนั้นจึงมีลักษณะอาการที่ไปเฝ้าแตกต่างกัน ซึ่งอาการที่ไปเฝ้า ของประชาชนเหล่านั้น มีลักษณะ ดังนี้

บางพวกเมื่อได้ทราบเสร็จแล้วก็นั่งนิ่ง ไม่พูดจาอะไร

บางพวกเป็นเพียงแต่แสดงความยินดีแล้วก็นั่งนิ่งอยู่

บางพวกกล่าวชมเชยพระพุทธเจ้าแล้วก็นั่งนิ่งอยู่

บางพวกประกาศชื่อและโคตรของตนว่า ตนเองชื่ออะไร โคตรอะไรแล้วก็นั่งนิ่งอยู่

บางพวกก็ไม่กล่าวอะไร ไม่แสดงอาการอะไร ได้แต่นั่งเฉย ๆ

บางพวกเป็นเพียงแต่ประนมมือไหว้ แล้วก็นั่งเฉยอยู่

เพราะฉะนั้น ประชาชนที่มาเฝ้าพระพุทธเจ้านั้น ไม่ว่าเขาเหล่านั้นจะมีวรรณะใด ก็ สามารถเข้าเฝ้าได้อย่างใกล้ชิด เพราะพระพุทธเจ้ามิได้ทรงถือชั้นวรรณะ ทั้งๆ ที่พระองค์ทรงเป็นโอรส กษัตริย์ประสูติอยู่ใน วรรณะกษัตริย์ แต่พระองค์ถือว่าคนไม่ได้ประเสริฐเพราะสกุลกำเนิดแต่จะ ประเสริฐได้ก็เพราะการกระทำของตนเองดังนั้นจึงมีประชาชนไปเฝ้าพระองค์เป็นจำนวนมากและเข้า เฝ้าอย่างใกล้ชิด ประชาชนที่ไปเฝ้าพระพุทธเจ้านั้น ได้กราบทูลขึ้นว่า

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ในเกสปุตตนิคมนี้ มีสมณพราหมณ์คือนักบวชในศาสนา ต่าง ๆ เดินทางเข้ามาเผยแพร่คำสอนศาสนาของตนอยู่เสมอๆและสมณพราหมณ์ นักสอนศาสนา เหล่านั้นได้กล่าวยกย่อง คำสอนแห่งศาสนาของตน แต่ได้ติเตียนดูหมิ่น เหยียดหยาม คัดค้านศาสนา ของคนอื่นแล้วสมณพราหมณ์นักสอน ศาสนาเหล่านี้ก็จากเกสปุตตนิคมไป

ต่อมาไม่นาน ก็มีสมณพราหมณ์ นักสอนศาสนาพวกอื่นได้เข้ามายังนิคมนี้ แล้วก็กล่าวยก ย่อง เชิดชูศาสนาของตนแต่ดูหมิ่น เหยียดหยาม ติเตียน คัดค้านศาสนาของคนอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ พวก ข้าพระองค์ก็มีความสงสัยเกิดขึ้นว่าบรรดาศาสดาหรือนักสอนศาสนาเหล่านั้น ใครเป็นคนพูดจริงใคร เป็นคนพูดเท็จ ใครถูกใครผิดกันแน่”

พระพุทธเจ้าทรงแสดงความเห็นใจต่อประชาชนเหล่านั้นว่า”ชาวกาลามะทั้งหลาย น่าเห็น ใจที่ ท่านทั้งหลายตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ พวกท่านทั้งหลายควรสงสัยในเรื่องที่ควรสงสัยเพราะท่าน ทั้งหลายตกอยู่ใน ฐานะที่ต้องสงสัย ตัดสินใจไม่ได้ แต่เราเองจะบอกให้ ชาวกาลามะทั้งหลาย”

พระพุทธเจ้าแทนที่จะตรัสเหมือนกับสมณพราหมณ์เหล่าอื่นที่เคยพูดมาแล้ว พระองค์ไม่ได้ ทรงสรรเสริญคำสอนของพระองค์ และก็มิได้ทรงติเตียนคำสอนศาสนาของผู้อื่นแต่พระองค์กลับตรัสอีก แบบหนึ่ง การพูดแบบนี้เป็นลักษณะของวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน คือพระองค์ได้กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ควรเชื่อ ๑๐ ประการโดยตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงฟัง

มา อนุสสวเนน : อย่าเพิ่งเชื่อโดยฟังตามกันมา

มา ปรมปราย : อย่าเพิ่งเชื่อโดยถือว่าเป็นของเก่าเล่าสืบๆ กันมา

มา อิติกราย : อย่าเพิ่งเชื่อเพราะชาวเล่าลือ

มา ปิฎกสมปทาเนน : อย่าเพ่งเชื่อโดยอ้างคัมภีร์หรือตำรา

มา ตกเหตุ : อย่าเพ่งเชื่อโดยคิดเดาเอาเอง

มา นยเหตุ : อย่าเพ่งเชื่อโดยคิดคาดคะเนอนุมานเอา

มา อากาปริวิตกเกน : อย่าเพ่งเชื่อโดยตรึกเอาตามอาการที่ปรากฏ

มา ทิฏฐินิษฌานกขณติยา : อย่าเพ่งเชื่อเพราะเห็นว่าต้องกับความเห็นของตน

มา ภพพรูปตา : อย่าเพ่งเชื่อว่าผู้พูดควรเชื่อได้

มา สมโณ โน ครุติ : อย่าเพ่งเชื่อว่าผู้พูดนั้นเป็นครูของเรา

พระพุทธเจ้าตรัสว่าอย่าเพ่งเชื่อ เพราะเหตุ ๑๐ ประการนี้^{๑๐}

ข้อความประเภนี้ตรงกับกฎทางวิทยาศาสตร์ เพราะนักวิทยาศาสตร์จะไม่เชื่อถ้าเขายังไม่ได้ ทดสอบหรือพิจารณาเหตุผลให้ปรากฏก่อน และข้อความเช่นนี้ไปตรงกันได้อย่างไรในข้อที่ไม่ให้เชื่อเพราะเหตุ เหล่านี้ ถ้าเช่นนั้นแล้ว ควรจะเชื่อแบบใดเมื่อปฏิเสธไปหมดเลยทั้ง ๑๐ ข้อ และควรจะเชื่ออะไรได้บ้าง^{๑๑}

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของเหตุและผลไม่โจมตีศาสนาไม่โจมตีผู้ใด ชี้แต่เหตุและผลที่ยกขึ้นมา อธิบายเท่านั้น พระพุทธวจนะทั้ง ๑๐ ประการข้างต้นนั้น ท่านทั้งหลายฟังดูแล้วอาจคิดว่า ถ้าใครถือตามแบบ นี้ทั้งหมดก็มองดูว่าน่าจะเป็นมิจฉาทิฏฐิ คือ ไม่เชื่ออะไรเลย แม้แต่ครูของตนเอง แม้แต่พระไตรปิฎกก็ไม่ให้เชื่อ พิจารณาดูแล้ว น่าจะเป็นมิจฉาทิฏฐิ แต่ก็ไม่ใช่

คำว่า “มา” อันเป็นคำบาลีในพระสูตรนี้ เป็นการปฏิเสธมีความหมาย คือ อย่า แต่โบราณจารย์กล่าวว่า ถ้าแปลว่า อย่าเชื่อ เป็นการแปลที่ค่อนข้างจะแข็งไปควรแปลว่า “อย่าเพ่งเชื่อ” คือให้ฟังไว้ก่อน สำนวนนี้ ได้แก่สำนวนแปลของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ) วัดเทพศิรินทราวาส นักปราชญ์ รูปหนึ่งในยุครัตนโกสินทร์ แต่บางอาจารย์ให้แปลว่า “อย่าเพ่งปลงใจเชื่อ” แต่บางท่านแปลตามศัพท์ว่า “อย่าเชื่อ” ดังนั้น การแปลในปัจจุบันนี้จึงมีอยู่ ๓ แบบคือ

-อย่าเชื่อ

-อย่าเพ่งเชื่อ

-อย่าเพ่งปลงใจเชื่อ

การแปลว่า “อย่าเชื่อ” นั้น เป็นการแปลที่ค่อนข้างจะแข็งเป็นการไม่ค่อยยอมกัน ส่วนการแปลอีก ๒ อย่างนั้น คือ “อย่าเพ่งเชื่อ” และ “อย่าเพ่งปลงใจเชื่อ” นั้นก็มีความหมายเหมือนกันแต่คำว่า “อย่าเพ่งปลงใจเชื่อ” นั้นเป็นสำนวนแปลที่ค่อนข้างยาว ดังนั้น คำว่า “อย่าเพ่งเชื่อ” เป็นสำนวนที่สั้นกว่า ง่ายกว่าและเข้าใจได้ดีกว่า ฉะนั้น การที่จะแปลให้ฟังง่ายและเหมาะสมก็ต้องแปลว่า “อย่าเพ่งเชื่อ”^{๑๒}

^{๑๐} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ , (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๖), หน้า ๑๓.

^{๑๑} ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และคณะ, พระพุทธเจ้าสอนอะไร, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๗), หน้า ๑๕-๑๗.

^{๑๒} วรภัทร์ ภูเจริญ, คิดอย่างเป็นระบบ และ เทคนิคการแก้ปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ อริยชนจำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๙๐-๑๙๑.

เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ใครจะพูดก็พูดไปเราก็จับไป อย่าไปว่าหรือค้านเขา แต่อย่าเพิ่งเชื่อ ต้องพิจารณาดูก่อนว่าถูกหรือผิด เป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ เป็นบุญหรือเป็นบาป เป็นไปเพื่อประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์

นอกจากนั้น พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสอีกมากในพระสูตรนี้แต่ในที่นี้จะขออธิบายความหมายของ ข้อแนะนำทั้ง ๑๐ ประการเสียก่อน เพราะเป็นส่วนที่มีความสำคัญมากของพระสูตรนี้ และได้รับการแปลออกเป็น ภาษาต่างๆ หลายภาษา เพราะเขาถือว่าเป็นกฎทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งไม่คาดคิดเลยว่าจะมีกล่าวไว้ในครั้งสมัยเมื่อ ประมาณ ๒,๖๐๐ ปีมาแล้ว ที่ใช้ความคิดแบบอิสระอย่างนี้ เป็นความคิดที่มีเหตุผล ๑๐ ประการ คือ

๑) อย่าเพิ่งเชื่อโดยฟังตามกันมา บางคนเมื่อฟังตามกันมาก็เกิดความเชื่อ เมื่อคนนั้นว่าอย่างนั้น คนนี้ว่าอย่างนี้ ก็เชื่อตามกันไป โดยบอกว่า “เขาว่า” ปัจจุบันนี้การเชื่อตามเขาวานี้ ถ้าไปเป็นพยานในศาลจะไม่ใช่ที่ยอมรับ เพราะการที่ “เขาว่า” นั้น มันไม่แน่ว่าการฟังตามกันมาก็เชื่อตามกันมา ฉะนั้นสุภาษิตปักษิได้จึงมีอยู่บทหนึ่งว่า “กาเซ็ดปาก คนว่ากาเจ็ดปาก ปากคนมากกว่าปากกาเป็นไหนๆ” สุภาษิตนี้หมายความว่า ชายคนหนึ่งเห็นกากินเนื้อแล้วเซ็ดปากที่กิ่งไม้ ก็มาเล่าให้เพื่อนฟังว่า “ฉันเห็นกาเซ็ดปาก” เพื่อนคนนั้นฟังไม่ชัด กลายเป็นว่า “ฉันเห็นกาเจ็ดปาก” ก็ไปเล่าต่อว่า คนโน้นเล่าให้ฟัง เมื่อวันก่อนว่าเขาเห็นกาเจ็ดปาก ก็เล่าต่อกันมาเรื่อย ๆ ว่า กามีเจ็ดปาก นี่เป็นการเชื่อตามคำเขาว่า ซึ่งบางคนก็ฟัง มาไม่ชัดเพราะฉะนั้น ก็อาจฟังผิดได้ การที่เขาว่าจึงอาจจะถูกหรือผิดได้ เช่น บัตรสนเทห์ เขาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วก็ว่าตามที่เขาวานี้ ซึ่งมีจริงบ้างไม่จริงบ้าง ปนกันอยู่ เพราะฉะนั้น อย่าเพิ่งเชื่อตามที่เขาว่า แต่ให้ฟังไว้ก่อนชาวพุทธจะไม่ปฏิเสธการที่เขาว่า แต่จะฟังไว้ก่อน โดยยังไม่เชื่อทีเดียว บางทีก็ฟังตามกันมาตั้งแต่โบราณ เช่น สมมุติว่าฝนแล้งก็ต้องแห่หางแมว แล้วฝนจะตก เราจะเชื่อได้อย่างไรว่าแห่หางแมวแล้วฝนจะตก บ้างก็ว่าเป็นเรื่องที่เขาล่ากันมาอย่างนี้ คือเชื่อตามเขาว่า ซึ่งก็ อาจจะไม่เป็นจริงตามเขาวาก็ได้ ดังนั้น เราต้องเชื่อตามเหตุผล อย่าเชื่อตามเขาว่า

๒) อย่าเพิ่งเชื่อโดยคิดว่าเป็นของเก่า เล่าสืบๆ กันมา บางคนบอกว่าเป็นของเก่า เป็นความเชื่อ ตั้งแต่สมัยโบราณเราควรจะเชื่อ เพราะเป็นของเก่า ถ้าไม่เชื่อ เขาก็หาว่าจะทำลายของเก่า บางคนเห็นผีฟุ้งได้ ก็บอกว่ำนั่นแหละวิญญาณจะลงมาเกิด อย่าไปตก เพราะเป็นความเชื่อกันมาตั้งแต่โบราณ เมื่อมีแผ่นดินไหว คนโบราณจะพูดว่าปลาอานนท์พลิกตัว หรือเวลามีฟ้าผ่าก็บอกว่ารามสูรขว้างขวาน ฟ้าแลบก็คือนางเมขลา ล่อแก้วเข้าตารามสูร รามสูรโกรธ จึงขว้างขวานลงมาเป็นฟ้าผ่า ความเชื่อเช่นดังกล่าวมานี้เป็นความเชื่อของคนในสมัยโบราณซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่บนหลักของเหตุผล ดังนั้น ความเชื่อของคนโบราณนั้นไม่ใช่ว่าจะถูกหรือดีเสมอไป แต่เป็นความเชื่อปรัมปรา เราจึงไม่ควรจะเชื่อถ้ายังไม่แน่ใจถึงแม้ว่าจะเป็นเรื่องน่าสืบๆ กันมา

๓) อย่าเพิ่งเชื่อเพราะเป็นข่าวลือหรือตื่นข่าว เรื่องข่าวนั้นมีมาก ไม่ว่าจะเป็นข่าวทันโลก ข่าวช่วงเช้า ข่าวช่วงเย็น ข่าวเขาว่า ซึ่งมีอยู่มากมาย ถ้าเราไปเชื่อตามข่าว เราก็คงจะเป็นคนโง่ได้ เช่น บางคน อ่านข่าวจากหน้าหนังสือพิมพ์ก็คิดว่าเป็นเรื่องจริงแน่แล้ว แต่ข่าวจากหนังสือพิมพ์นั้น บางทีลงข่าวตรงกันข้าม จากข่าวจริง ๆ เลยก็มี หรือมีจริงอยู่บ้างเพียงบางส่วนก็มี เราจึงควรพิจารณาให้ดีเสียก่อน เพราะข่าวบางข่าวนั้น หนังสือพิมพ์ฉบับนั้นต้องมาลงขอมหากันภายหลังที่ลงข่าวผิด ๆ ไปแล้วก็มี ดังนั้น ข่าวลือจึงมีมาก เช่น ลือว่าจะมีการปฏิวัติ ลือว่าจะมีการปรับคณะรัฐมนตรี ซึ่งบางที

ก็จริง บางทีก็ไม่จริง หรือลือกันว่าคนเกิดวันนั้นวันนี้ จะตายในปีหน้า ต้องรีบทำบุญเสีย ก็เลยพากันเฮมาทำบุญกัน นี่ก็เพราะฟังเขาลือกันมา บางคนก็ลือกันแบบ กระต่ายตื่นตูมเป็นข่าวเขาวาไม่ใช่ชาวเราว่า เพราะฉะนั้นก็อย่าเพิ่งเชื่อ

๔)อย่าเพิ่งเชื่อโดยอ้างคัมภีร์หรือตำรา ถ้าใครเอาตำรามาอ้างให้เราฟัง เราก็อย่าเพิ่งเชื่อ เพราะตำราที่อาจจะผิดได้บางคนอาจจะค้านว่า “ที่เราพูดถึงกาลามสูตรนี้ ไม่ใช่ตำราหรือ” จริงอยู่ เราก็อ้าง กาลามสูตรซึ่งเป็นตำราเหมือนกัน แต่ท่านว่า อย่าเพิ่งเชื่อ เพราะอาจจะผิดได้ ดังนั้น ไม่ว่าใครจะเอาตำราอะไรก็ตามมาอ้างเราก็ต้องอย่าเพิ่งเชื่อ พระพุทธเจ้าตรัสว่าให้พิจารณาดูก่อน บางคนกล่าวยืนยันว่าตนเอง อ้างตามตำรา ซึ่งแท้จริงแล้วเขาไม่ได้อ่านตำรานั้นเลย แต่ว่าเอามาอ้างขึ้นเอง บางคนก็ต้องการ โดยการอ้างตำรา

นอกจากนี้ ตำราบางอย่างก็อ้างกันมาผิด พวกที่ไม่รู้ภาษาบาลี เมื่อเห็นเขาอ้างก็คิดว่าจริง เช่น นักหนังสือพิมพ์ บางคนกล่าวว่า “ทุกขโต ทุกขถาณัง ให้ทุกข์แก่ท่าน ทุกข์นั้นถึงตน” ซึ่งคำกล่าวนี้เป็นบาลีที่ไม่ถูกต้อง เป็น ประโยคที่ไม่มีประธาน ไม่มีกริยา เป็นภาลิตีที่แต่งผิด ซึ่งอาจารย์บางท่านเรียกบาลีเช่นนี้ว่า “เป็นบาลีริมโขง” แต่คนกลับคิดว่าเป็นคำพูดที่ซึ่งดี เพราะฟังดูเข้าที่ดี นี่ก็เป็นการอ้างตำราที่ผิด ถึงแม้ว่าตำรานั้นจะเขียนถูกต้องแต่ถ้าหาก ว่าไม่มีเหตุผล เราก็ไม่ควรเชื่อ

ปัจจุบันนี้ มีการโฆษณาหนังสือยอดกัณฑ์พระไตรปิฎกว่า ถ้าถ้าใครสวดเป็นประจำก็จะร่ำรวยเป็น เศรษฐี ได้ทรัพย์สมบัติและจะปลอดภัย ปลอดภัยโรคต่าง คนก็พากันสวดและพิมพ์แจกกันมาก ซึ่งข้าพเจ้าเองก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรเมื่อมีผู้นำหนังสือนี้มาถวายให้ จะเผาทิ้งก็คิดที่มีค่าบาลีอยู่ด้วย หนังสือนี้ได้พิมพ์ต่อเนื่องกัน มาผิด ๆ และไม่มีพระสงฆ์รูปใดสวดยอดกัณฑ์พระไตรปิฎก นอกจากในหมู่ฆราวาสบางคนที่ไม่เข้าใจพระพุทธศาสนา ดังนั้นใครอ้างบาลี เราก็จงอย่าเพิ่งเชื่อต้องพิจารณาดูให้ดีว่ามีอะไรถูกหรือผิดบ้างเสียก่อน

๕)อย่าเพิ่งเชื่อโดยคิดเดาเอาเอง ท่านใช้คำว่า ตักกเหตุ คือ การตรึก หรือการคิด ตรรกวิทยาเป็นวิชา แสดงเรื่องความคิดเห็น อ้างหาเหตุผล แต่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวค้าน ตรรกวิทยาได้ว่า การอ้างหาเหตุผลโดยการ คาดคะเนนั้นอาจจะผิดก็ได้การอ้างหาเหตุผลนั้นไม่ใช่ว่าจะถูกไปเสียทุกอย่าง การนึกคาดคะเนหรือการเดาเอาของคนเรานั้นผิดได้ เช่นหลักตรรกวิทยากล่าวว่า “ที่ใดมีควัน ที่นั่นมีไฟ” ซึ่งก็ไม่ แน่เสมอไป เดียววันที่ใดมีควัน ที่นั่นอาจจะไม่มีไฟก็ได้ เช่น เขาขีดสารเคมี พ่นยาฆ่าแมลง ก็มองดูว่าเป็นควันออกมา แต่หาไม่มีไฟไหม้ หรือบางคนก็คิดเดาเอาเองว่าคงจะเป็นอย่างนั้น คงจะเป็นอย่างนี้ คำว่า คงจะ นั้น มันไม่แน่ เพราะฉะนั้น เราก็อ่านอย่าเพิ่งตัดสินว่าเรื่องนี้ถูกแน่นอนแล้ว คำว่า คงจะนั้นเป็นการนึกเดาเอา

๖)อย่าเพิ่งเชื่อโดยการคาดคะเนหรืออนุมานเอา ตัวอย่างเช่น เราคิดว่าเราจะแข่งรถคันหน้าพันถ้าเรา ขับรถเร็วกว่านี้ ซึ่งเป็นการคาดคะเนเอา บางทีเราคาดคะเนความเร็วไม่ถูก ก็อาจจะชนรถคันหน้าที่วิ่งสวนมา โครมเข้าไปเลยก็ได้ การคาดคะเนหรืออนุมานเอาอย่างนี้ ทำให้คนตายมาากแล้ว การอนุมานเอานี้มันไม่แน่ บางคนคิดว่าฝนคงจะตกแน่เพราะเห็นเมฆดำก่อตัวขึ้นมาก็เป็นการอนุมานเอาว่าฝนคงจะตก แต่บางที ลมก็จะพัดเอาเมฆนี้ลอยพันไปเลยก็ได้ ซึ่งก็ไม่แน่เพราะอนุมานเอา ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า แม้อนุมานเอาก็อย่าเพิ่งเชื่อ

๗)อย่าเพิ่งเชื่อโดยตรึกเอาตามอาการที่ปรากฏ คือเห็นอาการที่ปรากฏแล้วก็คิดว่าใช่แน่นอน เช่น เห็นคนท้องโตก็คิดว่าเขาจะมีลูก ซึ่งก็ไม่แน่ บางคนแต่งตัวภูมิฐานก็คิดว่าคนนี้เป็นคน

ใหญ่โต ร่ำรวย ซึ่งก็ไม่น่า อีกบางทีก็เป็นขโมย แต่งตัวเรียบร้อยมาหาเรา บางคนทำตัวเหมือนเป็นคน บ้าคนไปมานั่งใกล้ๆ ภูพระ คนก็ไม่สนใจนึกว่าเป็นคนบ้า แต่พอพระเผลอก็ขโมยของของพระไป ดังนั้น เราจะดูอาการที่ปรากฏก็ไม่ได้ บางคนปวดหัว ก็คิดว่าเป็นโรคอะไรที่หัว แต่ก็ไม่น่า สาเหตุอาจจะเป็นอย่างอื่นแล้วทำให้เราปวดหัวก็ได้ เช่น ท้องผูก เป็นต้นหรือเราขับรถมาถึงสะพานซึ่งมองดูแล้วคิดว่า สะพานนี้น่าจะมั่นคงพอจะขับข้ามไปได้ แต่ก็ไม่น่า สะพานอาจจะพังลงมาก็ได้

๘)อย่าเพิ่งเชื่อว่าต้องกับลัทธิของตน คือ เข้ากับความเชื่อของตน เพราะตนเชื่ออย่างนี้อยู่ แล้ว เมื่อใครพูดอย่างนี้ให้ฟัง ก็ยอมรับว่าใช่และถูกต้อง ซึ่งก็ไม่น่าเสมอไป เพราะสิ่งที่เราเชื่อมาก่อน นั้นอาจผิดก็มี บางทีคนอื่นก็มาหลอกเรา เพราะเห็นว่าเราเชื่ออยู่ก่อนแล้ว จึงอาศัยความเชื่อของเรา เป็นเหตุมันจึงไม่น่าเสมอไป

บางคน เมื่อมีใครมาพูดตรงกับความคิดเห็นของตนก็เชื่อแล้ว ตัวอย่างเช่น เราไม่ชอบใคร อยู่สักคนหนึ่ง พอใครมาบอกเราว่าคน ๆ นั้นไม่ดี ก็เชื่อว่าเป็นคนชั่วแน่ เพราะตนเองก็ไม่ชอบหน้าเขา อยู่แล้ว เรื่องอย่างนี้ก็ไม่ น่าเสมอไป เพราะคนที่เราไม่ชอบอาจจะเป็นคนดีก็ได้ แต่ว่ามีคนอื่นมาพูดยุยงให้เราเข้าใจไปอย่างนั้น เราจึง มองผิดไปได้ หรือคนที่เชื่อเรื่องพระเจ้าสร้างโลก หรือเรื่อง เครื่องรางของขลัง พอมีใครมาพูดเรื่องเช่นนี้ก็เชื่อสนิท เพราะไปตรงกับความคิดของตน เพราะฉะนั้น จึงอย่าเพิ่งเชื่อ

๙)อย่าเพิ่งเชื่อว่าผู้พูดควรเชื่อได้ คือ เห็นว่าคนที่เป็นคนใหญ่คนโตนั้น พูดจาควรเชื่อถือได้ เช่น เป็น ถึงชั้นเจ้า หรือตำแหน่งสูง เราก็มักจะเชื่อคำพูดของเขา แต่มันก็ไม่น่า แม้แต่พระสงฆ์ก็ไม่น่า เราจึงต้องฟังดูให้ ดีเสียก่อน แม้แต่คณะรัฐมนตรีเองก็ไม่น่า อย่าเพิ่งไปเชื่อคำพูดของท่านเหล่านั้นทั้งร้อยเปอร์เซ็นต์ ไม่ได้ว่าผู้พูด มียศมีตำแหน่งอย่างนี้แล้ว จะพูดเรื่องน่าเชื่อถือได้เสมอไป เราควรจะต้องฟังดูไว้หู ฟังให้ดีเสียก่อน มิฉะนั้นแล้วจะ ถูกหลอกได้ง่ายอย่าเพิ่งเชื่อในที่นี้ มิได้หมายความว่าไม่ให้เชื่อ แต่ควรพิจารณาดูก่อนแล้วถึงจะเชื่อ

๑๐)อย่าเพิ่งเชื่อเพราะเห็นว่าผู้พูดเป็นครูของเรา คือ แม้แต่ครูของตนก็ไม่ให้เชื่อ ทั้งนี้ เพราะครูของเราอาจจะพูดผิดหรือทำผิดได้ เพราะฉะนั้น เราจึงต้องฟังให้ดี ไม่มีศาสนาใดสอนเราไม่ให้เชื่อครูของตน แท้จริงแล้วพระพุทธเจ้ามิได้ทรงสอนว่าไม่ให้เชื่อ แต่ทรงสอนว่าอย่าเพิ่งเชื่อต้อง พิจารณาเสียก่อนแล้วจึงค่อยเชื่อ

พระพุทธเจ้าตรัสถึงเหตุผลในข้อที่อย่าเพิ่งเชื่อดังกล่าวมาดังนี้ โดยตรัสว่า ดูก่อนชาวกาลามะทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลายรู้ได้ด้วยตนเองว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นอกุศล มีโทษ ก่อความทุกข์ เดือดร้อน วิญญูชนติเตียน ถ้าประพฤตินี้แล้วเป็นไปเพื่อความทุกข์เดือดร้อน ท่านทั้งหลายจงละทิ้งสิ่งเหล่านี้เสีย พระองค์ไม่ได้ตรัสว่าดีหรือไม่ดี แต่ให้พิจารณาดูว่าถ้าไม่ดีก็ทิ้งเสีย

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปว่า ชาวกาลามะทั้งหลายท่านจะสำคัญความข้อนี้นั้นเป็นโฉน ความโลภ ซึ่งเกิดขึ้นในใจของคนเราแล้ว เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ความโลภเป็นไปเพื่อประโยชน์หรือไม่ใช่ประโยชน์ ชาวกาลามะก็ทูลตอบว่า “ไม่เป็นเพื่อประโยชน์ พระเจ้าข้า”

เมื่อความโลภเกิดขึ้นแล้ว ทำให้คนฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ประพฤติผิดในกามบ้าง และสิ่งใดที่ไม่เป็นประโยชน์เขาจะชักนำให้ทำสิ่งนั้น ข้อนี้นั้นจริงหรือไม่จริง” พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อชาวกาลามะก็ทูลตอบว่า “จริง พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามอีกว่า แต่ถ้าจริงแล้ว ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนี้เป็นไฉน เมื่อความโลภเกิด ขึ้นในใจของคนแล้ว เป็นเหตุให้เขาฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามและชกชนวนให้คนทำชั่วแล้ว ความ โลภนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ไม่เป็นประโยชน์ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “แล้วมีโทษหรือไม่”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “มีโทษ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อว่า “วิญญูชนติเตียนหรือสรรเสริญ”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ติเตียน พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “เป็นไปเพื่อความสุขหรือเป็นไปเพื่อความทุกข์”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นไปเพื่อความทุกข์ พระเจ้าข้า”

พระสูตรนี้มีลักษณะของการถามตอบ คือให้ผู้ที่ถูกถามคิดเอาเอง ไม่ได้ยึดยึดความคิดให้หรือ บังคับให้ตอบ

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสถามเกี่ยวกับความโกรธบ้างว่า “ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนี เป็นไฉน คนที่ถูกความโกรธครอบงำเข้าแล้ว อาจจะฆ่าคนก็ได้ ลักทรัพย์ก็ได้ ประพฤติผิดในกามก็ได้ สิ่งใด ที่มีโทษ เขาก็ชกชนวนแนะนำให้คนอื่นทำสิ่งนั้นก็ได้ ดังนั้น ความโกรธนี้ดีหรือไม่ดี”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ไม่ดี พระเจ้าข้า”

พระองค์ตรัสถามว่า “แล้วคนที่ความโกรธเข้าครอบงำแล้วนั้นความโกรธเป็นกุศลหรืออกุศล”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นอกุศล พระเจ้าข้า”

พระองค์ตรัสถามว่า “มีโทษ หรือไม่มีโทษ”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “มีโทษ พระเจ้าข้า”

พระองค์ตรัสถามว่า “วิญญูชนติเตียนหรือไม่”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ติเตียน พระเจ้าข้า”

พระองค์ตรัสถามว่า “แล้วเป็นไปเพื่อความทุกข์หรือความสุข”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นไปเพื่อความทุกข์ พระเจ้าข้า”

ต่อไป พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามถึงความหลงต่อไปว่า “คนที่ถูกความหลงเข้าครอบงำนั้น ความหลง เป็นกุศลหรืออกุศล”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นอกุศล พระเจ้าข้า”

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “คนที่ถูกความหลงเข้าครอบงำนั้น ทำดีหรือทำชั่ว”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ทำชั่ว พระเจ้าข้า”

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “วิญญูชนติเตียนหรือไม่”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ติเตียน พระเจ้าข้า”

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “แล้วเขาชักนำคนอื่นไปในทางดีหรือทางชั่ว”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ทางชั่ว พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อน ชาวกาลามะทั้งหลาย ท่านจงอย่าเพ่งเชื่อโดยฟังตามกันมา อย่าเพ่งเชื่อ โดยฟังตามกันมา อย่าเพ่งเชื่อโดยฟังพูดสืบ ๆ กันมา” จนกระทั่งถึงข้อสุดท้ายว่า “อย่าเพ่งเชื่อเพราะว่าผู้พูดเป็น ครูของเรา” ซึ่งเป็นการตรัสย้ำครั้งที่สองในเรื่องของการเชื่อ

ดังนั้นก็เกิดคำถามว่า ถ้าเราไม่เชื่อดังเหตุผลประการต่าง ๆ นี้แล้ว เราจะเชื่อใครได้คำตอบ ก็คือให้เชื่อตัวเอง โดยการพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบเสียก่อน ว่าสิ่งที่เขาพูดกันนั้นดีหรือไม่ดี ถูกต้องหรือไม่ถูกต้องพระพุทธองค์ได้ตรัสถามชาวกาลามะต่อไปอีกว่า

“ชาวกาลามะทั้งหลาย ท่านจะพิจารณาเห็นความข้อนี้เป็นฉนวน ความไม่โลภนั้นดีหรือไม่ดี เป็นกุศล หรือเป็นอกุศลวิญญูชนติเตียนหรือสรรเสริญ เป็นไปเพื่อความสุขหรือความทุกข์ ผู้ที่ไม่โลภ ย่อมไม่ฆ่า สัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติดิฉินกาม ไม่ชักนำผู้อื่นไปในทางที่เสียหาย ดังนั้น ความไม่โลภนั้นจึง เป็นกุศลหรือ อกุศล”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นกุศล พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “มีโทษหรือไม่มีโทษ”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ไม่มีโทษ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “วิญญูชนสรรเสริญหรือติเตียน”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “สรรเสริญ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “เป็นไปเพื่อความสุขหรือความทุกข์”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นไปเพื่อความสุข พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามต่อไปถึงความไม่โกรธ ความไม่หลง ในทำนองเดียวกันอีกว่า “คนที่ไม่โกรธ ไม่หลงนั้น จะไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติดิฉินกาม ไม่ชักนำคนอื่นไปในทางที่เสีย ชักนำคนอื่นไป ในทางที่ดี ก็ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรืออกุศล”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นกุศล พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “มีโทษหรือไม่มีโทษ”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ไม่มีโทษ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “วิญญูชนสรรเสริญหรือติเตียน”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “สรรเสริญ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “เป็นไปเพื่อความสุขหรือความทุกข์”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นไปเพื่อความสุข พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าจึงได้สรุปต่อไปว่า “ชาวกาลามะทั้งหลายเพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจง พิจารณาด้วย ตนเอง ท่านอย่าเชื่อโดยฟังตามกันมา อย่าเชื่อโดยพูดสืบๆ กันมา จนถึงข้อสุดท้ายว่า อย่าเชื่อเพราะว่าผู้พูดเป็น ครูของเรา”

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พิจารณาว่า “สิ่งเหล่านี้ดีหรือไม่ดี ถ้าไม่ดีก็ทิ้งเสีย ถ้าดีก็ทำตาม พระองค์ ไม่ได้บังคับให้เชื่อแต่ให้พิจารณาดูเอาเอง เหมือนคนที่ขายอาหาร หรือขายของโดยให้ผู้ซื้อได้ เลือกซื้อหรือ พิจารณาเอาเอง แล้วก็ถามเรื่องความเห็นว่าเป็นดีหรือไม่ดี ชี้แจงเหตุผลให้ฟัง”

ในที่สุด พระพุทธเจ้าก็ทรงสรุปให้ฟังอีกครั้งหนึ่งว่า อย่าเชื่อโดยฟังตามกันมา อย่าเชื่อโดย นำสืบๆ กันมา แล้ว จนกระทั่งอย่าเชื่อเพราะว่าผู้พูดเป็นครูของเรา และในที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ดูก่อนชาวกาลามะทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนา นี้ มีเมตตาจิต ไม่โกรธ ไม่พยาบาทใคร แผ่เมตตา ไปทิศเบื้องหน้า เบื้องหลัง เบื้องต่ำ เบื้องสูง เบื้องขวาง ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีภัย การแผ่เมตตา อย่างนี้มีโทษหรือไม่มีโทษ”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “ไม่มีโทษ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “เป็นกุศลหรืออกุศล”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นกุศล พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “วิญญูชนสรรเสริญหรือติเตียน”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “สรรเสริญ พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “เป็นไปเพื่อความสุขหรือความทุกข์”

ชาวกาลามะทูลตอบว่า “เป็นไปเพื่อความสุข พระเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้าตรัสเช่นเดียวกันถึงเรื่อง กรณมา มฤตา และอุเบกขา หรือพรหมวิหารทั้ง ๔ ที่แผ่ไปยัง คนอื่น สัตว์อื่นและตรัสถามว่า เมื่อประกอบด้วยความไม่มีเวรเช่นนี้ มีความไม่เศร้าหมองอย่างนี้มีจิตใจหมดจดอย่างนี้ ก็ย่อมจะได้ความอุ่งใจ ๔ ประการคือ

๑. ถ้าหากว่าชาติหน้ามีจริง บาปบุญที่ทำไว้มีจริง ก็เมื่อเราทำแต่ดี ไม่ทำชั่ว เราจะขึ้นใจว่าเราจะไป เกิดในสุคติโลกสวรรค์แน่นอน นี่เป็นความอุ่งใจข้อที่หนึ่ง

๒. ถ้าหากว่าชาติหน้าไม่มีจริงบาปบุญที่คนทำไว้ไม่มีจริงก็เมื่อเราไม่ทำชั่ว ทำแต่ดีชาตินี้เราก็สุข แม้ชาติหน้าจะไม่มีก็ตามนี้เป็นความอุ่งใจข้อที่สอง

๓. ถ้าหากว่าบาปที่คนทำไว้ เชื่อว่าเป็นอันทำ คือได้รับผลของบาป ก็เมื่อเราไม่ทำบาปแล้ว เราจะได้ รับผลของบาปที่ไหน นี่เป็นความอุ่งใจข้อที่สาม

๔. ถ้าหากว่าบาปที่คนทำแล้วไม่ได้เป็นบาปอันใดเลยหรือไม่เป็นอันทำ ก็เมื่อเราไม่ได้ทำบาป เราก็คงพิจารณาตนว่าบริสุทธิ์ทั้งสองส่วน คือ ส่วนที่เราไม่ได้ทำชั่ว และในส่วนที่เราทำดี เราก็คงมีความสุขในปัจจุบัน

เพราะฉะนั้น คนที่ไม่ได้ทำชั่ว นรกสวรรค์จะมีหรือไม่มีบาปบุญจะมีหรือไม่มี เขาก็ได้ตั้งขึ้นทั้งสอง แต่คนที่ทำชั่วนรกสวรรค์จะมีหรือไม่มี บาปบุญจะมีหรือไม่มี เขาก็เดือดร้อนทั้งขึ้นทั้งสอง ถ้าหากว่าสวรรค์มีจริง เขาก็ไม่ได้ขึ้นสวรรค์ ถ้านรกมีจริง เขาก็ต้องลงนรก ถ้าหากว่าสิ่งเหล่านี้ไม่มีจริง เราก็ไม่ต้องเดือดร้อน เพราะ เราไม่ได้ทำชั่วในปัจจุบัน และเราก็มีความสุขในปัจจุบัน เพราะเราทำดี การให้พิจารณาอย่างนี้ เป็นการพิจารณา ที่สร้างเหตุสร้างผลขึ้น

ดังนั้น กาลามสูตรจึงเป็นพระสูตรที่ให้อิสระในด้านความคิด แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่ให้เราเชื่อ แต่ให้พิจารณาให้ดีเสียก่อน แล้วจึงค่อยเชื่อ อย่าเชื่อโดยฟังตามกันมา แม้แต่พระคัมภีร์ก็อย่าเพิ่งเชื่อ ให้พิจารณา ดูเสียก่อน ถ้าทำได้อย่างนี้ ถือว่าสมกับการเป็นชาวพุทธ ไม่เชื่ออะไรอย่างไร เหตุผล โดยไม่พิจารณาว่าควรเชื่อ หรือไม่เพียงไร พระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาที่มีเหตุผล สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ ในโลกปัจจุบันไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น แต่เป็นไปเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่น และเป็นไปเพื่อความ สันทุกขในที่สุด แม้ทุกขยังไม่หมด แต่ก็มีความสุขในชีวิตเพิ่มขึ้น เมื่อเราได้ปฏิบัติได้ถูกต้องตามพุทธธรรม ไม่เสียทีที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา

ความรู้ในพระพุทธศาสนา คือความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กริยาที่รู้ชัด ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ดังพุทธวจนะที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาที่ใช้ในระดับดำรงชีพ เช่นว่า “ส่วนวิญญูชนผู้มีปัญญานั้น ได้โผละแล้ว ย่อมไม่ใช้สอยและประกอบกิจการงาน เขาเป็นคนอาจ

หาญ เลี้ยงดูหมู่ญาติ ไม่ถูกติเตียน ย่อมเข้าถึงแดนสวรรค์”^{๑๓} และตัวอย่างของคำกล่าวที่แสดงให้เห็นถึงปัญหาที่ใช้ในระดับสูงสุดซึ่งเป็นจุดมุ่งเน้นของพระพุทธศาสนา เช่นว่า “เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญ่ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง . . . สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ . . . ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด”^{๑๔} ส่วนตัวอย่างของข้อความที่แสดงให้เห็นว่าปัญญำทำให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐในมุมมองของพระพุทธศาสนาเช่นว่า “บุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา มีชีวิตประเสริฐ”^{๑๕} สามารถจำแนกเห็นถึงเหตุผล สิ่งใดดี สิ่งใดไม่ดี และสิ่งนั้นๆ มีคุณหรือโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ และยังสามารถที่จะจัดแจงจัดสรร และจัดการสิ่งต่างๆ ในระดับการดำรงชีพ เป็นปัญญาในระดับโลกียปัญญา ซึ่งหากปฏิบัติภาวนาให้ต่อเนื่องสามารถพัฒนาเป็นโลกุตตรปัญญาได้

๔.๒ วิเคราะห์ประเภทของความรู้ในพระพุทธศาสนา

ในพระพุทธศาสนาจำแนกประเภทของปัญญาไว้หลายอย่าง มีปัญญา ๒ ประเภท ปัญญา ๓ ประเภท ปัญญา ๔ ประเภท และปัญญา ๖ ประเภท เป็นต้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

(ก) การจำแนกปัญญาเป็น ๒ ประเภท

ปัญญาสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ คือ

(๑) โลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา

(๒) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดนามหรือรูป

(๓) ปัญญาที่จำแนกตามเวทนาที่เกิดร่วมกัน และ

(๔) ปัญญาขณะบรรลุธรรมที่จำแนกว่าเป็นขั้นแรกของการบรรลุหรือไม่ โดยรายละเอียดจะได้นำเสนอเป็นลำดับต่อไปนี้

(๑) โลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา

ปัญญาสามารถจำแนกเป็นโลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา โดยที่โลกียปัญญา เป็นปัญญาที่เกี่ยวข้องกับทางโลกซึ่งรวมถึงปัญญาในการดำรงชีพ ตลอดจนปัญญาที่เกิดจากความดีงามและปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติภาวนา แต่ไม่รวมไปถึงปัญญาในขณะบรรลุธรรมที่เรียกจิตขณะบรรลุนั้นว่ามรรคจิตและผลจิต ส่วนโลกุตตรปัญญาเป็นปัญญาในขณะบรรลุธรรมดังกล่าว ปัญญาทั้ง ๒ ประเภทนี้มีชื่อเรียกอื่นอีกหลายชื่อเป็นคู่กัน แต่ยังคงมีความหมายเช่นเดียวกันกับคู่ของโลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา กล่าวคือ ปัญญาทั้งสองประเภทนี้มีอยู่หลายชื่อ คือ^{๑๖}

(๑.๑) โลกียปัญญากับ โลกุตตรปัญญา

(๑.๒) สาสวปัญญากับ อนาสวปัญญา

(๑.๓) อาสววิปยุตตาสวปัญญา กับอาสววิปยุตตอนาสวปัญญา

(๑.๔) สัมมัญญนิยปัญญา กับ อสัมมัญญนิยปัญญา

^{๑๓} ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๗

^{๑๔} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๑๒๖.

^{๑๕} ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐-๕.

- (๑.๕) สัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนียปัญญา กับ สัญโญชนวิปยุตตอสัญโญชนียปัญญา
- (๑.๖) คັນถินียปัญญา กับ อคันถินียปัญญา
- (๑.๗) คันถวิปยุตตคันถินียปัญญา กับคันถวิปยุตตอคันถินียปัญญา
- (๑.๘) โธมณียปัญญา กับ อโนมณียปัญญา
- (๑.๙) โธมวิปยุตตโธมณียปัญญา กับโธมวิปยุตตอโนมณียปัญญา
- (๑.๑๐) โยคณียปัญญา กับ อโยคณียปัญญา
- (๑.๑๑) โยควิปยุตตโยคณียปัญญา กับ โยควิปยุตตอโยคณียปัญญา
- (๑.๑๒) นีวรณียปัญญา กับอนีวรณียปัญญา
- (๑.๑๓) นีวรณวิปยุตตนีวรณียปัญญา กับ นีวรณวิปยุตตอนีวรณียปัญญา
- (๑.๑๔) ปราหมัฏฐปัญญา กับ อปราหมัฏฐปัญญา
- (๑.๑๕) ปรามาสวิปยุตตปราหมัฏฐปัญญา กับปรามาสวิปยุตตอปราหมัฏฐปัญญา
- (๑.๑๖) อุปาทานียปัญญา กับ อนุปาทานียปัญญา
- (๑.๑๗) อุปาทานวิปยุตตอุปาทานียปัญญา กับ อุปาทานวิปยุตตอนุปาทานียปัญญา
- (๑.๑๘) สังกิเลสิกปัญญา กับ อสังกิเลสิกปัญญา
- (๑.๑๙) กิเลส วิปยุตตสังกิเลสิกปัญญา กับกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกปัญญา
- (๑.๒๐) ปริยาป็นนปัญญา กับ อปริยาป็นนปัญญา ดังคำกล่าวที่ว่า

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาประเภทแรก เช่น ปุสสะและภัลลิกะได้เดินทางค้าขายไปทั่ว และระหว่างการเดินทางครั้งหนึ่งได้มาพบพระพุทธเจ้าและได้เป็นพุทธศาสนิกชนในพระพุทธศาสนา^{๑๗} ในการค้าขายนั้นปุสสะและภัลลิกะย่อมต้องใช้ปัญญาในการทำการค้าขายมิฉะนั้นการค้าขายนั้นจะไม่สามารถประสบความสำเร็จและดำเนินอยู่ได้ ปัญญาดังกล่าวจัดเป็นปัญญาประเภทแรกที่เรียกว่า โลเกียปัญญา สาสวปัญญา หรือปริยาป็นนปัญญา เป็นต้นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาประเภทหลัง เช่น เมื่อครั้งพระปัญจวัคคีย์ได้บรรลุอรหัตผลพร้อมกันในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ปัญญาในขณะบรรลุธรรมของพระปัญจวัคคีย์แต่ละท่านสามารถจัดเป็นปัญญาประเภทหลังที่เรียกว่า โลกุตตรปัญญา อนาสวปัญญา หรืออาสววิปยุตตอนาสวปัญญา^{๑๘} เป็นต้น

(๒) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดนามหรือรูป

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยลักษณะการเกิดของปัญญาว่าเกิดมาจากการกำหนดรู้ในนามหรือรูป จะสามารถจำแนกได้ ๒ ประการ ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่

(๒.๑) นามวรัฏฐาปนปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้ในนาม คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ

(๒.๒) รูปวรัฏฐาปนปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้ในรูป ซึ่งรวมไปถึงการกำหนดรูปร่างกายว่าอยู่ในอริยบทใด ยืน เดิน นั่ง หรือนอน^{๑๙}

ตัวอย่างที่แสดงถึงนามวรัฏฐาปนปัญญา เช่น ปริพาชกที่ทนขมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ด้วยคำกล่าวที่ว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่ชอบความเป็นนั้นด้วย” ซึ่ง

^{๑๗} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๗-๕๙.

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๔/๓๑.

^{๑๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๖/๗๓๔.

พระพุทธเจ้าประสงค์ชี้ให้เห็นว่า เขามีความเห็นผิด ทรงแสดงโทษของความยึดมั่น และทรงแสดงต่อไปถึงอุบายวิธีที่เป็นเหตุให้ไม่ถื้อมั่น ทั้งรูปและนาม และทรงให้พิจารณาในเวทนา (ความรู้สึก) มี ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา ทรงสอนว่า เวทนาทั้ง ๓ นี้ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป และดับไป เป็นธรรมดา บริพาชกที่ขณะหลานพระสารีบุตรฟังธรรมแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผลในขณะที่พระสารีบุตรพิจารณาเนื้อความพระธรรมนั้นได้บรรลุสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขณะเดียวกัน^{๒๐}

(๓) ปัญญาที่จำแนกตามเวทนาที่เกิดขึ้น

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยเวทนาที่เกิดขึ้นจะสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภทซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่

(๓.๑) โสมนัสสสทกตปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นร่วมกับความสุขใจ

(๓.๒) อุเปกขาสทกตปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นร่วมกับความรู้สึกเฉยๆ^{๒๑}

ตัวอย่างเช่น พระวัคกลี คิดฆ่าตัวตาย ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงติดตามดูการกระทำตลอดเวลา เมื่อเห็นว่าจะฆ่าตัวตายจริงๆ พระองค์จึงตรัสเรียกชื่อ “วัคกลี” ทำให้พระวัคกลี เกิดความดีใจว่า พระพุทธเจ้าตรัสเรียก ความน้อยใจแต่แรกหายไปเกิดปีติมาแทนที่ และหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระวัคกลีได้เกิดความปรโมทย์ และความอบอุ่นใจมีกำลังเจริญวิปัสสนาจนเกิดความรู้แจ้งบรรลุอรหัตผล^{๒๒}

จากตัวอย่างนี้ แม้จะยากที่จะระบุว่า การบรรลุธรรมของพระวัคกลีนี้เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับความสุขใจหรือความรู้สึกเฉยๆ แต่ก่อนหน้าที่จะบรรลุธรรม คือ ขณะหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระวัคกลีได้เกิดความปรโมทย์ และความอบอุ่นใจมีกำลังเจริญวิปัสสนานั้น ผู้วิจัยเห็นว่า ในขณะดังกล่าว พระวัคกลีมีปัญญาเกิดขึ้นในระดับหนึ่งแล้วมิฉะนั้นการมุ่งที่จะเจริญวิปัสสนาย่อมไม่สามารถมีได้ นอกจากนี้ ความปรโมทย์ที่ปรากฏขึ้นในขณะนั้นย่อมมีความสุขใจเกิดร่วมอยู่ด้วย ดังนั้นในขณะดังกล่าวมีปัญญาเกิดขึ้นร่วมกับความสุขใจซึ่งปัญญานี้เรียกว่า “โสมนัสสทกตปัญญา”

(๔) การจำแนกปัญญาเป็น ๓ ประเภท

ปัญญานอกจากสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทแล้ว ปัญญายังสามารถจำแนกเป็นปัญญา ๓ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่

(๑) ปัญญาจำแนกตามแหล่งที่มา

(๒) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของโกศล

(๓) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของปริยญา

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

^{๒๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๒๗/๗๓๔.

^{๒๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗-๑๖๓.

(๑) ปัญญาจำแนกตามแหล่งที่มา

ในพระพุทธศาสนาจำแนกประเภทของปัญญาไว้หลายอย่าง มีปัญญา ๒ ประเภท ปัญญา ๓ ประเภท ปัญญา ๔ ประเภท และปัญญา ๖ ประเภท เป็นต้น ซึ่งปัญญา ๓ ประเภทสามารถจำแนกได้น้อย ๓ นัย หนึ่งในนั้นเป็นการจำแนกปัญญาตามแหล่งที่มา ปัญญาทั้ง ๓ นี้ได้แก่

- (๑.๑) สุตมยปัญญา
- (๑.๒) จินตามยปัญญา และ
- (๑.๓) ภาวนามยปัญญา^{๒๓}

ก. ความรู้เกิดจากทางสุตมยปัญญา

สุตมยปัญญา^{๒๔} ปัญญาเกิดแต่การสดับหรืออาจขยายให้กว้างออกไปได้ว่า เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ซึ่งครอบคลุมไปได้หมดทั้งจากการฟัง หรือแม้จากการอ่านหรือจากการศึกษาเล่าเรียนสุตมยปัญญา จัดเป็นปัญญาของผู้ที่บุคคลเพียงจดจำไว้ได้ อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้จำ” แต่ก็เป็นปัญญาที่มีความสำคัญมาก เพราะได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้อื่นที่ได้ผ่านเรื่องนั้น ๆ มาแล้วปัญญาประเภทนี้ อาจเปรียบได้กับการรู้แผนที่ที่มีคนทำไว้ดีแล้ว ทั้งๆ ที่การรู้นี้เป็นเพียงการจำเส้นทางตามที่ปรากฏอยู่บนแผ่นกระดาษได้เท่านั้น

ข. ความรู้เกิดจากทางจินตามยปัญญา

จินตมยปัญญาปัญญาเกิดแต่การคิดพิจารณาหาเหตุผล เกิดขึ้นจากความสามารถในกระบวนการคิดหรือจินตนาการของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อทำให้เกิด “ความเข้าใจ” ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้าไปรับรู้หรือที่จำได้จินตมยปัญญา จะทำหน้าที่แปรความรู้ต่างๆ ที่ได้รับจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ที่เป็นของบุคคลอื่น หรือที่เป็นสุตมยปัญญาที่เป็น “รู้จำ” ให้กลายมาเป็น “ความเข้าใจ” นอกจากนั้นสำหรับบางบุคคลที่มีจินตมยปัญญาแก่กล้า ก็สามารถใช้จินตมยปัญญานี้เข้าถึงและสร้างสรรค์จนเกิดปัญญาใหม่หรือองค์ความรู้ใหม่ได้เรียกองค์ความรู้ใหม่ จินตมยปัญญา จึงทำให้บุคคลนั้นๆ มีความอาจหาญในระดับหนึ่ง และสามารถยืนหยัดอยู่กับความรู้นี้ได้ค่อนข้างมั่นคงเนื่องจากจินตมยปัญญา มีฐานที่เกิดมาจากการบวนการคิดหาเหตุผล ซึ่งอยู่ในฝักฝ่ายของบุคคลผู้คิด ปัญหานี้จึงมีลักษณะเป็น “อัตตวิสัย” ซึ่งในแง่หนึ่งก็มีผลดี เกิดความเรียบร้อยและเป็นปกติสุข

ค. ความรู้เกิดจากทางภาวนามยปัญญา

ภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ ปัญญาประเภทนี้เป็นเรื่องของ “ปรมัตถ์สัจจะ” หรือสิ่งที่มีอยู่จริง หรือมี “สภาวะ” อยู่จริงในธรรมชาติโดยเฉพาะ เป็นปัญญาที่

^{๒๓} สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๒๓-๒๖.

^{๒๔} สุรพล ไกรสรารุณ, คู่มือปัญญาในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๒). หน้า ๗ - ๙.

เกิดจากการประจักษ์ ที่จะต้องมีประสบการณ์จริงต่อสิ่งหรือเรื่อนั้นๆโดยตรง โดยสิ่งหรือเรื่อนั้นๆจะเป็นตัวแสดงออกของปัญญาเอง อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้แจ้ง” ภาวนามยปัญญา ไม่ได้เกิดจากกระบวนการคิดของบุคคลแต่เกิดจากการที่รู้จักเข้าไปสังเกต ฝ้าดู ทดสอบ ทดลอง ด้วยประสบการณ์จริง จนพบกฎเกณฑ์หรือเงื่อนไขความสัมพันธ์(กฎธรรมชาติ)ที่ควบคุมความเป็นไปของเรื่องหรือสิ่งที่สังเกตฝ้าดูนั้นๆ “ภาวนามยปัญญา” ในพระพุทธศาสนามีคำใช้ที่หมายถึง “ปัญญา” มากมาย อาทิ สัมมาทิฐิ , สัมมาสังกัปปะ , สัมปชัญญะ , ธรรมวิจย , วิมังสา , ญาณ , วิชชา , ปัญฺณินทรีย์ , ปัญญาพละ , ปัญญา-บารมี , ปัญญาขันธ เป็นต้น

การให้ความหมายของปัญญา ๓ ท่านพระพุทธโฆสเถระได้กล่าวว่า “(๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่น . . . สำเร็จโดยลำพังความคิดของตน(๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่ได้ฟังมาจากผู้อื่น . . . สำเร็จด้วยอำนาจการฟัง (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดก็ได้แล้วแต่”

ส่วนพระพรหมคุณาภรณ์อธิบายเรื่องปัญญา ทั้ง ๓ ประการว่า

(๑) จินตามยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง)

(๒) สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ) และ

(๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญาหรือทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา)^{๒๕}

การเรียงลำดับปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ของพระพุทธโฆสเถระและพระพรหมคุณาภรณ์ นำเสนอจินตามยปัญญาขึ้นเป็นลำดับแรกดังกล่าว เนื่องจากการจัดเรียงตามพระไตรปิฎกทั้งในพระสูตร๒๘ และพระอภิธรรม๒๙ แต่ในเนติปกรณ์เรียงและเรียกต่างกันเป็น (๑) สุตมยปัญญา (๒) จินตามยปัญญา (๓) ภาวนามยปัญญา^{๒๖}

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่องสุตมยปัญญา เช่น พระยสະบุตรเศรษฐี เมืองพาราณสี มีชีวิตที่มีความสุข จนกระทั่งค่ำวันหนึ่ง ขณะนางระบำกำลังรำและบรรเลงดนตรีอยู่ ท่านเกิดม่อหลับไป เมื่อตื่นขึ้นมาใกล้รุ่ง ประสบเห็นภาพนางรำต่างๆ ที่นอนหลับในลักษณะที่น่าเกลียดได้แก่ บางนางสยายผม บางนางนอนละเมอ เป็นต้น ท่านเกิดความรู้สึกเหมือนเห็นซากศพในป่าช้า จึงเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายขึ้นมาในทันที จนเปล่งอุทานกับตนเองว่า “ที่นี่วุ่นวายหนอ ที่นี่ขัดข้องหนอ” จนทำให้ลงเดินไปยังประตูใหญ่ออกไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ณ ขณะนั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบดีว่าเกิดอะไรขึ้น จึงได้มาประทับนั่งบนอาสนะ เมื่อยสะเดินมาใกล้ พระองค์ พระองค์ได้ตรัสตอบพระยสะว่า “ที่นี่ไม่วุ่นวาย ที่นี่ไม่ขัดข้อง เขียวเถิดยสะ เขียวมาทางนี้ เราจักแสดงธรรมให้เธอฟัง” ซึ่งพระองค์ทรงยกอนุบุพพิกขา (การแสดงธรรมไปตามลำดับ) ขึ้น แสดงให้ฟัง ซึ่งพระยสะฟังธรรมนั้นได้เกิดปัญญารุ่งขึ้นมาในระดับหนึ่ง และพลาถพิจารณาตามไป จิตที่วุ่นวายเริ่มสงบ จิตที่สงบปราศจากนิวรณ์ ผ่องใส

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๒.

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

เบิกบาน และบรรลุโสดาบันผลทันที จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า ปัญญาที่เกิดขึ้นมาในระดับหนึ่ง ของพระยสที่ เกิดจากการฟังธรรมนั้นจัดเป็นสุดมยปัญญา

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเรื่อง จินตามยปัญญา เช่น ปรีพาชกอุปติสสะ (ต่อมาเป็นพระสารี บุตร) และปรีพาชกโกลิตะ (ต่อมาเป็นพระโมคคัลลานะ) เมื่อครั้งออกบวชแล้วแต่ยังไม่พบ พระพุทธศาสนา ในเมืองราชคฤห์มีงานประจำปี เป็นการแสดงละครบทยอดเขา ทั้งสองท่านได้ไปชม มหรสพ แต่เกิดมีอาการเฉยชากับการแสดง คิดตรงกัน และเกิดปัญญาจากความคิดนั้นว่า “เรามาดู ละครที่ไร้สาระอยู่ทำไม” จากตัวอย่างนี้ ปัญญาจากความคิดของปรีพาชกอุปติสสะและปรีพาชกโกลิ ตะ จัดเป็น จินตามยปัญญา^{๒๗}

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเรื่องภาวนามยปัญญา เช่น พระนาลกะเป็นฤาษี เมื่อได้ฟังข้อ ปฏิบัติของพระพุทธเจ้าแล้วเกิดเลื่อมใส ขอบวชโดยยึดถือปฏิบัติด้วยหลักมักน้อย ๓ ประการคือ มัก น้อยในการเห็น (เมื่อไปอยู่ป่า ไม่ปรารถนาได้พบพระพุทธเจ้าอีก) มักน้อยในการฟัง (เมื่อไปอยู่ในป่า ไม่ปรารถนาได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า) และมักน้อยในการถาม (เมื่อไปอยู่ในป่า ไม่ปรารถนาขอทูล ถาถามถึงข้อปฏิบัติของพระพุทธเจ้าอีก) ดังนั้น เมื่อท่านออกป่าแล้ว ท่านปฏิบัติโดยเคร่งครัด ไม่นานนัก ท่านจึงได้เกิดปัญญาบรรลุอรหัตผล ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า ท่านนาลกะฤาษีมีปัญญาเกิดขึ้นมาได้ จากการเพียรภาวนาปฏิบัติธรรมตามที่ตั้งใจไว้ ปัญญาที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ เรียกว่า ภาวนามย ปัญญา^{๒๘}

(ค) การจำแนกปัญญาเป็น ๔ ประเภท

ปัญญาไม่เพียงสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทและ ๓ ประเภทเท่านั้น ปัญญา ยัง สามารถ จำแนกเป็นปัญญา ๔ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่

(๑) ปัญญาที่จำแนกตามอริยสัจ ๔

(๒) ปัญญาที่จำแนกตามปฏิสัมภิทา

(๑) **ปัญญาที่จำแนกตามอริยสัจ ๔** เมื่อนำปัญญามาจำแนกตามอริยสัจจะได้ ๔ ประเภท ได้แก่ ญาณ ๔ ได้แก่

(๑.๑) ทุกขญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในทุกข์ ซึ่งทุกข์เป็นสภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น

(๑.๒) ทุกขสมุทยญาณ คือ ปัญญาที่เกิดจากการความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งเหตุเกิดแห่ง ทุกข์นี้คือความต้องการ (ตัณหา) ทุกรูปแบบ

(๑.๓) ทุกขนิโรธญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในความดับแห่งทุกข์ ซึ่งความดับ ทุกข์นี้คือภาวะที่ความต้องการทุกรูปแบบดับสิ้นไป ภาวะที่หลุดพ้นและอิสระจากความทุกข์ ซึ่งเป็น เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า นิพพาน

^{๒๗} บรรจบ บรรณรุจิ, อีสติมหาสาวก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๒๘} พุ.สุ. (ไทย) ๓๕/๗๑๒-๗๑๙/๖๖๘-๖๗๒.

(๑.๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์

อริยสัจ ๔ คือความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ หลักคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ เป็นคำสอนที่สำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนา ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค

๑) ทุกข์ คือ ความจริงว่าด้วยทุกข์ คนทุกคนต่างก็เคยพบกับความทุกข์ หรือประสบปัญหาบางอย่างมาแล้วทั้งนั้น เช่น นักเรียนที่สอบตกก็เป็นทุกข์ เศรษฐีที่หาเงินได้ยังไม่มากพอตามที่ตนต้องการก็เป็นทุกข์ คนจนก็เป็นทุกข์ เพราะไม่มีสิ่งที่ตนต้องการ ซึ่งความทุกข์และปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นอาจมีได้ทุกขณะ ความจริงก็คือว่าความทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นเราจะต้องไม่ประมาท และพร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาทุกเรื่อง

หน้าที่ต้องทำในทุกข์ คือการกำหนดรู้ในทุกข์ หรือปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นหมวดธรรมที่ว่าทุกข์ ได้แก่ ชันธ ๕ ในส่วนที่เป็นจิตและเจตสิกจิต หรือ วิญญาณธาตุ แปลว่า สภาวะที่รู้ เมื่อมีร่างกายจึงรู้คิด รู้พิจารณา รู้จักไตร่ตรอง ใคร่คราญได้ หมายถึง สภาวะที่รู้คิด รู้พิจารณา ไตร่ตรอง โดยต้องมีร่างกายที่มีอาการ ๓๒ ครบ เป็นเครื่องมือ หรือภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์เจตสิก หมายถึง สภาวะที่ประกอบกับจิต คุณสมบัติและอาการของจิต มีจิตฝ่ายกุศล จิตฝ่ายอกุศล และจิตที่เป็นกลางๆ คือไม่ดีไม่ชั่วชีวิตประกอบด้วย ร่างกายและจิต (รูปและนาม)

๑. รูป หมายถึง ร่างกาย คือ ส่วนประกอบของชีวิตเป็นสสาร (ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ)

๒. เวทนา หมายถึง อาการที่เป็นความสุข ความทุกข์ และไม่เป็นสุขไม่เป็นทุกข์ ที่เกิดขึ้นกับร่างกายและใจ เรียกว่า กายเป็นทุกข์ ใจเป็นทุกข์

๓. สัญญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้ในสิ่งต่างๆ ของใจ

๔. สังขาร หมายถึง การคิดปรุงแต่งทั้งทางดี ทางชั่ว ไม่ดีไม่ชั่ว ของใจ

๕. วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งทางอารมณ์ในสิ่งต่างๆ ของใจ มี ๖ ทาง คือ ตา (จักขุ)

หู (โสต) จมูก (ฆานะ) ลิ้น(ชีวนา) กาย (กายะ) ใจ (มโน) ประกอบด้วย

- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ตามองเห็นสิ่งต่างๆ เรียก จักขุวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่หูได้ยินเสียงสิ่งต่างๆ เรียก โสตวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่จมูกสุดดมกลิ่นสิ่งต่างๆ เรียก ฆานวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ลิ้นได้ลิ้มรสสิ่งต่างๆ เรียก ชีวนาวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่กายได้สัมผัสสิ่งต่างๆ เรียก กายวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์เมื่อใจได้สัมผัสอารมณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในใจ เรียก มโนวิญญาณ

มโนวิญญาณ

กระบวนการของการเกิดความทุกข์ของมนุษย์โดยสังเขป จะเกิดขึ้นเมื่อ

ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ตามองเห็นสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิดความไม่พอใจ โดยแสดงอาการท่าทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์

ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่หูได้ยินเสียงสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิดความไม่พอใจ โดยแสดงอาการท่าทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์

ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่จมูกสุดดมกลิ่นสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิด

ความไม่พอใจ โดยแสดงอาการท่าทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์
 ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ลิ้นได้สัมผัสสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิดความ
 ไม่พอใจ โดยแสดงอาการท่าทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์
 ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่กายได้สัมผัสสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิดความ
 ไม่พอใจ โดยแสดงอาการท่าทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์
 ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ใจได้สัมผัสอารมณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในใจ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่
 ปรารถนา เพราะจำได้หมายรู้ (สัญญา) แล้วคิดปรุงแต่งไม่ดี (สังขาร) แล้วเกิดความไม่พอใจ อิจฉา
 ริษยา โกรธ พยาบาทปองร้าย ฯลฯ

นั่นคือ ความทุกข์ใจ ถ้าควบคุมความรู้สึกในใจที่ไม่ดีเหล่านี้ได้ ก็จะแสดงออกทางกาย
 ทางวาจาให้เห็น การดำเนินชีวิตของมนุษย์ทำอะไรทุกขใจจะไม่เกิด

เมื่อตาได้สัมผัสกับรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้สูดดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้สัมผัส และใจได้
 นึกคิดต้องระงับใจ ไม่ให้คิดปรุงแต่ง จำได้หมายรู้ในเรื่องทางที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา หรือ ความ
 ปรารถนาอยากได้สิ่งที่เกินขอบเขตวิสัยของคนที่ทำได้ แล้วความทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้นครอบงำจิต
 ทุกข์ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้

๒) สมุทัย คือ ความจริงว่าด้วยเหตุแห่งทุกข์ ความทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นกับคนนั้น
 ย่อมเกิดจากสาเหตุบางอย่าง มิใช่เกิดขึ้นลอย ๆ ดังพุทธดำรัสว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นจึงมี เพราะสิ่งนี้
 เกิด สิ่งนั้นจึงเกิด ตัวอย่างเช่นนี้ นักเรียนที่สอบตกอาจเป็นเพราะเกียจคร้านในการอ่านหนังสือ
 เศรษฐีที่หาเงินได้ยังไม่มากพอตามที่ตนต้องการ อาจเป็นเพราะมีความโลภจนเกินไป เป็นต้น ซึ่งสาเหตุ
 ของความทุกข์นั้น คือความอยากที่เกินพอดี ซึ่งเรียกว่า ตัณหา มี ๓ อย่าง

คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา หลักธรรมที่ว่าด้วย สมุทัย ได้แก่ ปฏิจจสมุปบาท,
 นิรวรณ ๕ และอุปาทาน ๔

(๑) ปฏิจจสมุปบาท สภาพที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น หรืออิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น กล่าว
 โดยหลักการ คือ เมื่อสิ่งเหล่านี้มี สิ่งเหล่านั้นจึงมีเพราะสิ่งเหล่านี้เกิด สิ่งเหล่านั้นจึงเกิดเมื่อสิ่งเหล่านี้
 ไม่มี สิ่งเหล่านั้นจึงไม่มี เพราะสิ่งเหล่านี้ดับ สิ่งเหล่านั้นจึงดับ

สรุป ความทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท เกิดจากการ
 กระทำเหตุหรือปัจจัยที่ไม่เหมาะสม เช่น ความไม่ดี ความประมาท ความเกียจคร้าน เป็นต้น ผลก็
 เป็นความทุกข์ เช่น ความเดือดร้อน ความไม่เจริญก้าวหน้า ความวิบัติ เป็นต้น

(๒) นิรวรณ ๕ ได้แก่ ๑. กามฉันทะ ๒. พยาบาท ๓. ถีนมิทธะ ๔. อุทธัจจกุกกุจจะ ๕.
 วิจิกิจฉา

นิรวรณ ๕ แปลว่า กิเลสเป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องขัดขวาง เป็นเครื่องห้ามมิให้บรรลุธรรม
 เกิดขึ้น มิให้ผาน อภิญญา สมาบัติ มรรค ผล เกิดขึ้นได้ เป็นเครื่องกีดขวาง ปิดกั้นการทำความดี
 คือ

๑)กามฉันทะ คือ ความพอใจรักใคร่ในกามคุณ ๕ มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นิรวรณ
 นี้ เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้เกิดความหมกมุ่นครุ่นคิด หาแต่กามคุณที่ตนปรารถนา ทำให้
 จิตใจไม่เป็นสมาธิในการทำความดี ในการปฏิบัติธรรม ขัดขวางมิให้บรรลุกุศลธรรมได้

๒) พยาบาท คือ ความปองร้าย ความคิดอาฆาตมาดร้าย ความไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา นิเวศข้อนี้ เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้เกิดความขุ่นเคือง ความหม่นหมองใจ ทำให้จิตใจไม่มีปีติปรามิทัยในการทำความดี ในการปฏิบัติ ขัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

๓) ถีนมิทธี คือ ความห่อหุ้มท้อแท้ใจและความง่วงเหงาหาวนอน นิเวศข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้จิตใจห่อหุ้มท้อแท้ ท้อถอย ง่วงเหงาหาวนอน ทำให้จิตปราศจากกุศลจิต คือ ทำให้จิตไม่มีแก่ใจที่จะทำความดี ไม่คิดปฏิบัติธรรม ขัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

๔) อุทธัจจกุกกัจะ คือ ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ ได้แก่ ความคิดฟุ้งซ่าน แลปลไหลไปในอารมณ์ต่างๆ คิดเลื่อนลอยไปในอารมณ์ต่างๆ และเกิดความรำคาญใจ ร้อนใจ กลุ้มใจในความผิดพลาดต่างๆ เช่น มัวคิดไปว่า ตนเองได้ทำความชั่ว ความผิดพลาดไว้มาก ไม่ได้ทำความดีไฉนเลย แล้วเกิดความร้อนใจ รำคาญใจในภายหลัง นิเวศข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้จิตไม่มีความสุข ไม่สบายใจในการทำความดี ในการปฏิบัติธรรม ขัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

๕) วิจิกิฉา คือ ความสงสัย ความลังเลใจ อันได้แก่ความสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นต้น นิเวศข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว จะทำให้ขาดวิจาร์ณ ไม่สามารถพิจารณาตัดสินใจทำความดี ตัดสินใจปฏิบัติธรรมได้ ย่อมขัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

สรุป นิเวศ ๕ เมื่อเกิดขึ้นอยู่ในใจของผู้ใดแล้ว ย่อมขัดขวาง หรือขวางกั้นในการทำ ความดีหรือการปฏิบัติหน้าที่การงานทั้งทางโลกและทางธรรม มิให้เกิดความเจริญก้าวหน้าหรือ ประสบความสำเร็จ

(๓) อุปาทาน ๔ กามุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในกาม (กามคุณ ๕ = รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นด้วยทิฏฐิ (ความเห็น) สิลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นด้วยศีลวัตร (ข้อปฏิบัติ) อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นว่าตน (การแบ่งเราแบ่งเขา) อุปาทาน เป็นชื่อของกิเลสกลุ่มหนึ่ง ที่แสดงออกมาในลักษณะที่ยึดมั่น ถือมั่น ด้วยอำนาจของกิเลสนั้น ๆ โดยความหมายทั่วไป อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทคือ

(๓.๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในกาม คือการที่จิตเข้าไปยึดถือในวัตถุกามทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันตนกำหนดว่าน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ความยึดถือของจิตนั้นมีความรู้สึกว่า "นั่นเป็นของเรา" เช่นเห็นรูปสวยงามเข้า ก็อยากได้มาเป็นของตนด้วยอำนาจตัณหา เมื่อได้มาไว้ในครอบครองแล้ว จะยึดมั่นถือมั่นว่า รูปนั้นของเรา ในขณะที่เดียวกันก็พร้อมที่จะยึดถือรูปเป็นต้น อย่างอื่นในทำนองเดียวกัน ความทุกข์ในชีวิตจะเกิดขึ้น เพราะการแสวงหา การครอบครอง การเปลี่ยนแปลง หรือพลัดพรากไปของวัตถุกามเหล่านั้น

(๓.๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด เช่นยึดถือในลัทธิธรรมนิยม ความเชื่อถือต่าง ๆ ขาดการใช้ปัญญา พิจารณาหาเหตุผล เช่น ถือว่าการกระทำดี ชั่ว ไม่มี ความสุขความทุกข์ในชีวิตของคนไม่ได้เกิดมาจากเหตุอะไรทั้งสิ้น ไม่มีบุญบาป บิดา มารดา พระอรหันต์บุคคลเป็นต้น ความยึดถือบางอย่างนอกจากจะละได้ยากแล้ว ยังนำไปสู่การถกเถียง การแตกแยกกัน จนต้องประสบทุกข์ในอบายเพราะทิฏฐุปาทานบางอย่าง

(๓.๓) สิลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในศีลวัตร และข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ตน

ประพจน์มาจนชินด้วยความเข้าใจว่าคลัง ศักดิ์สิทธิ์ ถูกต้องเป็นต้น โดยทั่วไปเช่นการยึดติดในธรรมเนียมบางอย่าง พิธีกรรมบางประเภท ถือฤกษ์ยามนาที่ ทิศดีทิศไม่ดี วันดีวันร้าย จนถึงการถือวัตรปฏิบัติที่มกต่าง ๆ เช่น การทำตนเลียนแบบสุนัขบ้าง โคบ้าง โดยเข้าใจว่า จากการทำเช่นนั้นทำให้ตนได้ประสบบุญ เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้า จนถึงละสิ้นทุกข์ เพราะการกระทำเช่นนั้นเป็นต้น

(๓.๔) อุตตวาทุพาทาน ความยึดมั่นถือมั่นว่าตน โดยความหมายทั่วไป หมายถึงยึดถือในทำนองแบ่งเป็นเรา เป็นเขา เป็นพวกเราพวกเขา จนถึงการยึดถือว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ ตนนั้นเองเป็นผู้มี ผู้รับ ผู้ไปในภพต่าง ๆ เสวยผลบุญบาปต่าง ๆ ที่ตนทำไว้ โดยขาดการมองตามความเป็นจริงว่าสรรพสิ่งทั้งหลายนั้น ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะการประชุมพร้อมแห่งปัจจัยทั้งหลายเท่านั้น อุปาทานทั้ง ๔ ประการนี้ ที่ทรงแสดงไว้ในปฏิจัมมุปาทานนั้น อุปาทานอยู่ในฐานะเป็นปัจจุบันเหตุ ร่วมกับตัณหา และด้วยอำนาจแห่งอุปาทานนี้เอง ที่ทำให้ได้ประสบความทุกข์ต่าง ๆ สมุทัย เหตุแห่งทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรละ

๓) นิโรธ คือ ความจริงว่าด้วยความดับทุกข์ กล่าวคือ ความทุกข์นั้นเมื่อเกิดได้ก็ดับได้ เมื่อความทุกข์เกิดจากสาเหตุ ถ้าเราดับสาเหตุนั้นเสีย ความทุกข์นั้นก็ย่อมดับไปด้วย ดังพุทธดำรัสว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ” ความทุกข์หรือปัญหาของคนเรานั้น เมื่อเกิดแล้วก็จะไม่คงอยู่อย่างนั้นเป็นนิรันดร์ แต่อยู่ในวิสัย ที่เราสามารถจะแก้ไขได้ไม่ช้าก็เร็ว ไม่มากก็น้อย และอยู่ที่ว่ามีความตั้งใจจริงที่จะแก้ไขหรือไม่ หมวดยุทธวิธีว่าด้วยนิโรธ ได้แก่ นิพพาน

คำว่า “นิพพาน” แปลว่า ดับเย็น นิพพานในพระพุทธศาสนา มีนัยที่ต้องพิจารณาอย่างละเอียดอยู่ ๓ อย่างคือ

(๑) การสิ้นกิเลส หรือการดับกิเลส เรียกว่า นิพพาน

(๒) ผลที่เกิดขึ้นเป็นความสงบปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ภาวะที่ปราศจากความทุกข์ อันเกิดจากการสิ้นกิเลสตนเอง เป็นตัวนิพพาน

(๓) ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ดับของกิเลสและเป็นสภาพที่มีอยู่นิรันดร์ เมื่อใครปฏิบัติหรือลุถึง กิเลสของบุคคลนั้นก็ดับไป ธรรมชาติอันนี้ถูกจัดว่าเป็นนิพพาน หรือบางทีก็เรียกว่า “นิพพานธาตุ” ความแตกต่างระหว่างความหมายทั้ง ๓ นัยนี้ได้โดยง่าย โดยพิจารณาไปในแง่ของเวลาคือนิพพานอย่างใด ๑ คำนี้เป็นอาการนาม หมายถึงอาการที่กิเลสดับลงหรือสิ้นลง จึงมีระยะเวลาชั่วขณะจิตเดียวหรือแวบเดียว ส่วนตัว นิพพานอย่างใด ๒ เป็นภาวณาม หมายถึงความที่ทุกข์ไม่มี มีผลเป็นความไม่ทุกข์อันนี้จะมีระยะยาวไปจนตลอดชีวิตของบุคคลผู้ถึงนิพพานนั้น ส่วน นิพพานอย่างใด ๓ นั้น คือนิพพานเป็นสภาพอย่างนิรันดร์ ไม่มีเกิดไม่มีดับ เรียกว่าเป็นสิ่งที่กล่าวไม่ได้ว่ามีอายุเท่าไร ท่านใช้คำว่า อชาตัง = ไม่เป็นอยู่, อมตัง = ไม่ตาย เป็นลักษณะนิพพาน เพราะฉะนั้นจึงอยู่นอกเหนือความมีอายุ นิพพานธาตุโดยนัยกล่าวแล้วนี้เอง หมายถึงนิพพานที่กล่าวถึงในลัทธิธรรม ๙. ทำให้เห็นได้ชัดว่านิพพานอย่างใด ๑ เนื่องด้วยมรรค, นิพพานอย่างใด ๒ เนื่องด้วยผล, ส่วนนิพพานอย่างใด ๓ ได้แก่ นิพพานธาตุ อันเป็นของนิรันดร์ดังกล่าวแล้ว, นิพพาน อย่างใด ๑ เนื่องด้วยมรรค เพราะมีชั่วขณะที่มรรคตัดกิเลส ซึ่งถือกันว่าชั่วขณะจิตหรือแวบเดียว, นิพพานอย่างใด ๒ เนื่องด้วยผล เพราะผลแห่งความสิ้นกิเลสที่ปรากฏแก่บุคคลนั้น จนตลอดชีวิตของบุคคลนั้น, ส่วนนิพพานอย่างใด ๓ เป็นนิพพานแท้ ไม่ต้องเกี่ยวกับมรรค หรือผล ก็เป็น สิ่งที่ปรากฏด้วยอยู่ได้เองแก่

บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ทั้งปวงและในกาลทุกเมื่อ

ในบาลีอิติวุตตกะ แบ่งนิพพานธาตุเป็น ๒ อย่าง คือ นิพพานสำหรับ พระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และนิพพานสำหรับ พระอรหันต์ที่ดับขันธแล้ว เมื่อกล่าวโดยนัยนี้ นิพพานสำหรับพระอรหันต์ผู้มีชีวิตอยู่ก็คือนิพพานอย่างที่ ๒ ข้างต้น และนิพพานสำหรับพระอรหันต์ผู้ดับขันธแล้วก็คือนิพพานอย่างที่ ๓

ในบาลีอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงนิพพานโดยยกบุคคลเป็นที่ตั้ง สรุปได้เป็น ๒ พวกอย่างเดียวกัน คือ นิพพานที่มีเชื้อเหลือ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน และนิพพานหมดเชื้อโดยสิ้นเชิง เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน นิโรธ (ความดับทุกข์) เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง หรือทำให้เกิดมีขึ้น

๔) มรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือหมดปัญหาต่างๆ โดยสิ้นเชิง มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่

- ๑) เห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) คือเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง
- ๒) ดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) คือ ไม่ลุ่มหลงมัวเมากับความสุทางกาย ไม่พยายาบทและไม่คิดทำร้ายผู้อื่น
- ๓) เจรจาชอบ (สัมมาวาจา) คือ การไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ และไม่พูดเพ้อเจ้อ
- ๔) กระทำชอบ (สัมมากัมมันตะ) คือ ไม่ทำลายชีวิต ไม่ลักขโมย ไม่ประพฤติดีความงาม
- ๕) เลี้ยงชีวิตชอบ (สัมมาอาชีวะ) คือ การทำมาหากินด้วยอาชีพที่สุจริต ไม่คดโกง ไม่หลอกลวง ไม่ทำกิจการในสิ่งที่เป็นผลร้ายต่อคนทั่วไป
- ๖) พยายามชอบ (สัมมาวายามะ) คือความพยายามที่จะป้องกันมิให้ความชั่วเกิดขึ้น ความพยายามที่จะกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป ความพยายามที่จะสร้างความดีที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและความพยายามที่จะรักษาความดีที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่ตลอดไป
- ๗) ระลึกชอบ (สัมมาสติ) ความหลงไม่ลืม รู้ตัวอยู่เสมอว่ากำลังเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง
- ๘) ตั้งจิตมั่นชอบ(สัมมาสมาธิ) คือการที่สามารถตั้งจิตให้จดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้นาน

(๒) ปัญญาที่จำแนกตามปฏิสัมภทา

เมื่อนำ ปัญญามาจำ แนกตามความรู้ ๔ อย่างที่แตกฉานในวัตถุ ๔ ชื่อว่า ปฏิสัมภทา ได้แก่

(๒.๑) อตถปฏิสัมภทา คือ ปัญญาที่แตกฉานในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมายเมื่อเห็นเพียงข้อความอย่างย่อ หรือหัวข้อของหลักธรรม สามารถอธิบายขยายความออกไปอย่างกว้างขวาง แจกแจงรายละเอียดได้อย่างมากมายลึกซึ้ง หรือเมื่อเห็นเหตุเพียงส่วนเดียว สามารถพิจารณาแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อขยายผลออกไปจนทราบถึงผลได้

(๒.๒) ธัมมปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในธรรม ปัญญาแจ้งรู้ในหลักธรรม สามารถอธิบายขยายความได้อย่างละเอียดและพิสดาร นำมาจับตั้งเป็นกระทู้ หรือหัวข้อได้ เมื่อเห็นผลอย่างหนึ่งจะทำให้สืบสาวไปหาเหตุได้

(๒.๓) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในนิรุตติ ปรัชญาแจ้งในศัพท์ ภาษากล้วยคำบัญญัติรวมทั้งภาษาต่างๆ ใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและสามารถเห็นตามได้

(๒.๔) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในปฏิภาณ ปรัชญาแจ้งทันการในความคิด ซึมซาบเข้าใจในความรู้ที่มีอยู่ด้วยไหวพริบ นำมาเชื่อมโยงให้เข้ากับเหตุผลและความคิด และนำไปใช้ประโยชน์ให้เหมาะสม สามารถเข้ากับทุกเหตุการณ์หรือทุกกรณี

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายความรู้ตามปฏิสัมพันธ์ ๔ ไว้นี้คือ

(๑) อัตถปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาที่รู้แจ้งในอรรถ ปรัชญาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้อย่างพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่งก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล

(๒) อัมมปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาที่รู้แจ้งในธรรม ปรัชญาแจ้งในหลัก เห็นอรรถาธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

(๓) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ ปรัชญาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติและภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำ พูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้

(๔) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรัชญาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบ ซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สละเหมาะเข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์ ^{๒๙}

ในพระพุทธศาสนานั้นมุ่งเน้นไปในเรื่องความรู้ความเข้าใจในตัวบุคคลในเรื่องภาวะความฉลาด ซึ่งส่วนผสมของปัญญาเป็นเรื่องภายในกายและจิตใจที่พัฒนาทำให้เกิดความสมดุล โดยมีจิตใจเป็นหลักสำคัญไม่ได้พึ่งพาเทคโนโลยี แต่อาศัยสติและปัญญาเป็นเครื่องมือในการจัดการ เพื่อให้เกิดปัญญาที่เข้าใจทั้งการดำรงชีพและประกอบอาชีพทั้งทางโลกและทางธรรมให้เห็นความจริงของทุกสรรพสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ความรู้ทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวกับประเภทนั้นประกอบด้วยความรู้ชัดแจ้ง (explicit knowledge) สามารถเทียบเคียงได้กับสุตมยปัญญา ส่วนความรู้ฝังลึกในตัวคน (tacit knowledge) สามารถเทียบเคียงได้กับจินตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา โดยมีความลักษณะที่เหมือนและความแตกต่าง ต่อไปนี้

๑) ความรู้ชัดแจ้งกับสุตมยปัญญามีความเหมือนกัน คือ ลักษณะของการได้มาจากภายนอกในรูปของเอกสาร ตำรา หรือจากประสาทสัมผัสจากสมองโดยผ่านการรับรู้ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ด้วยการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสกาย และรู้สัมผัสทางใจ จากผู้อื่น แนะนำ หรือสอนมา สิ่งที่ได้รับมาอย่างนี้ไม่ได้มีใครตรง ต้องผ่านกระบวนการในการวิเคราะห์เสียก่อน นอกจากนี้ ความรู้ฝังลึกในตัวคนกับจินตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา มีความเหมือนกัน คือ (๑) เป็นนามธรรมที่อยู่ในตัวบุคคล (๒) เป็นความสามารถที่อยู่ลึกในจิตของคนถ่ายทอดยาก (๓) การถ่ายทอดความรู้ในส่วนนี้กระทำได้ยาก ต้องอาศัยเครื่องมือในการถ่ายทอดที่ไม่ใช่เทคโนโลยี เช่น การ

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**,

แลกเปลี่ยนเรียนรู้ การสนทนา (๔) ความรู้ประเภทนี้ต้องเกิดจากการลงมือปฏิบัติเท่านั้น (๕) เมื่อใช้เครื่องมือดึงความรู้ออกมาถ่ายทอดได้ ความรู้นั้นจะมีประโยชน์และมีค่ามาก

๒) ความต่างระหว่างความรู้ชัดแจ้งกับสุดมยปัญญา คือ ความรู้ชัดแจ้งมีความหมายครอบคลุมไปถึงตัวความรู้ที่อยู่ในรูปเอกสารด้วย แต่สุดมยปัญญามีความหมายครอบคลุมไปถึงตัวปัญญา คือ รู้ได้ด้วยอาศัยความรู้ชัดที่แม้จะผ่านตัวความรู้ที่เป็นเอกสารก็ตาม ยังส่งผ่านไปยังสาธารณะที่เรียกว่า สาธารณะปัญญา

ส่วนความต่างระหว่างความรู้ฝังลึกในตัวคนกับจินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา คือ ความรู้ฝังลึกในตัวคนนั้น มี (๑) ผลลัพธ์ของการเรียนรู้แตกต่างกันเพราะมุ่งไปสู่การปฏิบัติในหน้าที่การงานเป็นหลัก (๒) ความรู้ที่ได้รับพัฒนาได้เพียงภูมิปัญญาไม่สามารถพัฒนาต่อไปถึงการบรรลุธรรม (๓) การปฏิบัติแม้จะมีการกล่าวถึงเรื่องจริยธรรมอยู่บ้าง แต่ไม่เด่นชัดเท่ากับทางปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ส่วนจินตามยปัญญานั้น เป็นความคิดหรือความรู้ที่ต้องประกอบด้วยการคิดอย่าง โยนิโส มนสิการ คือ คิดอย่างแยบคายในการที่จะทำในสิ่งใดก็ตาม ผลลัพธ์การเรียนรู้มุ่งสู่การพัฒนากายและใจ ภาวนามยปัญญานั้นเป็นการกระทำหรือการปฏิบัติที่เน้นเรื่อง ศีล สมาธิ และปัญญากล่าวคือ มุ่งเน้นเรื่องการมีวินัย การทำงานอยู่บนพื้นฐานที่มีจิตใจดี มีความสุข และปัญญา คือ มีวินัยและจิตใจที่ดีเป็นฐานในการลงมือกระทำ แล้วทำสิ่งนั้นซ้ำๆ ให้เกิดเป็นความชำนาญ เท่านั้นยังไม่เพียงพอ การมี ศีล สมาธิที่ดีนั้น สามารถพัฒนาต่อไปถึงปัญญาที่สูงเกินกว่าภูมิปัญญานั้นคือการบรรลุธรรมในที่สุด

๔.๓ บ่อเกิดแห่งความรู้ในพระพุทธศาสนา

๔.๓.๑ ความรู้ระดับสัญญา

ความรู้ระดับสัญญานี้ คือ ความจำได้หมายรู้มี คือ ๑) สัญญาบริสุทธิ์ เป็นกระบวนการรับรู้โดยธรรมชาติของจิต ที่มองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้ตัวตนจริงของสังสารวัฏ เข้าถึงภาวะแห่งความพ้นทุกข์ได้ ๒) ปปัญจสัญญา เป็นกระบวนการรับรู้ที่ได้รับการปรุงแต่งแห่งกิเลส ตัณหา ที่ทำให้ยึดถือพิสดาร มีอวิชชาคือ ความไม่รู้ห่อหุ้มอยู่ นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด และการนำไปปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดด้วย

เมื่อการรับรู้คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจผิด และมีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงด้วย เนื่องจากสัญญามีกิเลสตัณหาห่อหุ้มปิดบังความเป็นจริงอยู่ ทำให้ยึดถือการปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่มีปัญญามองเห็นธรรมชาติความเป็นจริงได้ บุคคลผู้ติดอยู่ในปปัญจะ คือ การปรุงแต่งที่จิตสร้างเพิ่มเติมให้กับอารมณ์ทั้งหลาย การยึดติดอยู่กับปัญจะนี้จัดเป็นอวิชชา ซึ่งทำให้บุคคลไม่อาจหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ สัญญาเป็นจุดแยกสำคัญที่สุดที่จะทำให้เกิดปัญญาหรือ อวิชชา ถ้ารับรู้โดยกระบวนการทางธรรมชาติล้วนๆ ไม่มีการเบี่ยงเบนไปจากความเป็นจริง ก็สามารถทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ เรียกว่า สัญญาบริสุทธิ์หรือกระบวนการรับรู้แบบวิวิธ ในทางตรงกันข้าม ถ้ากระบวนการรับรู้มีการปรุงแต่งด้วยตัณหา มานะ ทิฐิ มองสิ่งต่างๆ ด้วยความงมงายผิดบอด ทำให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ด้วยยึดถือความปรารถนาของตนเป็นใหญ่ การเวียนวนก็เกิดขึ้นไม่มีวันจบสิ้นอย่างนี้ เรียกว่า ปปัญจะหรือ กระบวนการรับรู้แบบเสพเสวยโลกหรือการรับรู้แบบสังสารวัฏ

๔.๓.๒ ความรู้ระดับวิญญาน

วิญญาน หมายถึง ความรู้แจ้ง ได้แก่ธาตุรู้ และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบ การรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาได้สัมผัสกับรูปคือได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้ ความรู้ระดับวิญญาน เป็นความรู้แจ้งทางอารมณ์ซึ่งอายตนะภายในรับรู้อายตนะภายนอก โดยการรับรู้ผ่านทางสื่อ หรือเครื่องรับรู้โลกภายนอก ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า อายตนะ ๖ สิ่งที่เรารับรู้คือรูปร่างกับสี สิ่งที่เรารับรู้คือ เสียง สิ่งที่เรารับรู้คือกลิ่น สิ่งที่เรารับรู้คือรส สิ่งที่เรารับรู้คือสัมผัสความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง สิ่งที่เรารับรู้คือธรรมารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เหล่านี้เรียกว่า อารมณ์ วิญญานมีการแบ่งได้เป็น ๖ อย่าง อายตนะและอารมณ์ที่เกี่ยวข้อง ๑. จักขวิญญาน คือ การรับรู้ทางตาหรือการเห็น ๒. โสตวิญญาน คือ การรับรู้ทางหูหรือการได้ยิน ๓. ฆานวิญญาน คือ การรับรู้ทางจมูกหรือการได้กลิ่น ๔. ชิวหาวิญญาน คือ การรับรู้ทางลิ้นหรือการได้ลิ้มรส ๕. กายวิญญาน คือ การรับรู้ทางกายหรือสัมผัสทางกาย ๖. มโนวิญญาน คือ การรับรู้ทางใจหรือการคิด

๔.๓.๓ ความรู้ระดับญาณ

ญาณนั้นไม่ได้เกิดขึ้นได้เองโดยไร้จุดหมาย แต่จะเกิดขึ้นโดยความสมบูรณ์พร้อมของเหตุผล เป็นวิธีที่จะทำให้ความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นได้ เพราะการปฏิบัติตามขั้นของศีลอย่างถูกต้อง ย่อมนำไปสู่การมีสมาธิ และการเจริญสมาธิอย่างถูกต้อง ย่อมนำไปสู่การมีปัญญาอย่างถูกต้อง ความรู้ระดับญาณนี้เป็นความรู้ระดับที่เป็นปัญญาขั้นโลกุตตระ และเป็นการหยั่งรู้ความจริงของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง ในลักษณะของการอธิบายจำเป็นต้องทำความเข้าใจให้ลึกซึ้ง เพราะความรู้นี้เป็นสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสของมนุษย์ การอธิบายด้วยเหตุผลจะไม่อาจอธิบายได้ เพราะความรู้ระดับนี้อยู่เหนือเหตุผลที่จะอธิบายได้ด้วยตรรก แต่อธิบายได้ด้วยประสบการณ์ตรงของผู้ที่ได้ญาณขั้นนี้ ญาณที่จัดว่า เป็นยอนั้นคือญาณของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นเหตุการณ์ของพระองค์นั้นเป็นการรู้เห็นที่ครบทั้ง ๓ ญาณ คือ ๑) สัจจญาณ ความรู้จริงในอริยสัจ ๔ ๒) กิจจญาณ ความรู้ว่าควรจะทำอย่างไรในอริยสัจ ๔ ๓) กตญาณ ความรู้ว่าได้ทำครบถ้วนแล้วในอริยสัจ ๔

สัจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้ความจริงในอริยสัจ ๔ เช่น รู้ว่าทุกข์ รู้ด้วยปัญญา ด้วยความมั่นคงว่า ทุกข์ คือ สภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ ไม่ใช่เพียงความปวดเมื่อยเท่านั้น แต่เป็นสภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ที่เกิดขึ้นและดับไป ปัญญาที่รู้ความจริงในความเป็นทุกข์อริยสัจ เป็นสัจจ กิจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้หน้าที่ กิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ เช่น ปัญญาที่รู้ว่าทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ รู้ว่าสภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ ควรกำหนดรู้ รู้ด้วยปัญญา ที่สติปัญญานเกิดรู้ความจริงในขณะนี้ของสภาพธรรมว่าเป็นธรรมไม่ใช่เรา ดังนั้น จึงไม่มีเราที่กำหนดรู้ แต่เป็นหน้าที่ของปัญญารู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ปัญญาเกิดรู้ความจริงของสภาพธรรมนั่นเอง ขณะที่สติปัญญานเกิด รู้ความจริงของสภาพธรรมและปัญญาที่เป็นระดับวิปัสสนาญาณ เป็นต้น เป็นกิจญาณในทุกขอริยสัจ

กตญาณ คือ ปัญญาที่รู้แจ้งในกิจ ที่ได้ทำแล้วในอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง การจะถึงปัญญา ๓ ระดับ ที่สำคัญต้องเริ่มจากการฟังพระธรรมในหนทางที่ถูกต้องในเรื่องของสภาพธรรม เมื่อปัญญาเจริญขึ้นจากขั้นการฟัง ว่าขณะนี้ เป็นธรรม การรู้ความจริงก็ต้องรู้ขณะนี้ ขณะนั้นกำลังอบรมสัจจญาณ พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวก ท่านก็รู้ความจริงในขณะนี้ อันเป็นการเจริญสัจจญาณ กิจ

ญาณและกตญาณตามความเป็นจริง จนได้บรรลุธรรมนั่นเอง แต่สำคัญ คืออบรมเหตุคือฟังพระธรรม หากทำอย่างอื่น จะปฏิบัติ และจะไปหาธรรม นั้นก็เท่ากับว่า ขาดความเข้าใจ

ญาณ ๓ นี้ จัดได้ว่าเป็นการรู้ การปฏิบัติตาม และการได้รับผลครบถ้วน เป็นความรู้อย่างยิ่งยวดที่เรียกได้ว่า การตรัสรู้ หรือเรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ นอกจากนี้ในโพชฌังคสูตร ได้กล่าวถึงธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ญาณทั้ง ๓ นี้ เกิดขึ้นจากการปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ในขั้นของศีล นำไปสู่การเกิดสมาธิ การเจริญสมาธิอย่างสมบูรณ์ ย่อมนำไปสู่ความพร้อมทางปัญญาที่สมบูรณ์ จนปรับจิตของตนเองได้ ญาณขั้นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ที่เกิดขึ้นและสามารถตรวจสอบด้วยตนเองว่า “เมื่อจิตนั้นตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ไม่มีกิเลส ปราศจากกิเลสเป็นจิตอันโยน พร้อมทั้งจะนอนไปเพื่อรู้ชาติปางก่อน และเราก็ระลึกชาติปางก่อนได้”

๔.๓.๔ ความรู้ระดับปัญญา

จากกระบวนการรับรู้เชื่อมโยงไปสู่ความรู้ที่จะนำไปสู่เป้าหมายในพระพุทธศาสนา ความรู้หรือปัญญาที่นำไปสู่การสิ้นกิเลส และรู้นิพพานได้ มีอยู่ ๓ หมวดด้วยกัน คือ ปัญญา ๓ ที่เป็นแหล่งกำเนิดความรู้ ได้แก่ ภาวนามยปัญญา, ปัญญาในไตรสิกขา ,วิชาแหล่งความรู้ของพุทธศาสนา เกิดจากการศึกษาอบรม เพื่อพัฒนาให้เกิดความรู้ คือ ปัญญา ๓ ประการ ได้แก่

การพัฒนาความรู้จากบ่อเกิดความรู้ในพระพุทธศาสนานั้น ทางพระพุทธศาสนามีเป้าหมายของการเกิดความรู้ในพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์ครอบคลุมไปถึง ความมีปัญญาในการพิจารณาให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีสุขสบายทั้งกายและใจ

พระพุทธศาสนามีเป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฐธัมมิกัตถะ) การเข้าใจถึงเรื่องเป้าหมายการพัฒนาปัญญาเพื่อประโยชน์สุขที่ตามองเห็น ควรทำความเข้าใจว่าประโยชน์สุขที่ตามองเห็นนั้นหมายถึง ประโยชน์สุขในระดับต้นตามหลักความต้องการของมนุษย์อันได้แก่ ปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นเรื่องของวัตถุหรือด้านรูปธรรมที่ประกอบไปด้วย (๑) การมีสุขภาพที่ดี ร่างกายที่แข็งแรงและสมบูรณ์ ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย สุขสบาย ใช้การได้ดี (๒) การมีทรัพย์สินเงินทอง การงานดำรงชีพด้วยอาชีพสุจริตเป็นหลักเป็นฐาน สามารถพึ่งตนเอง จัดหา ใช้จ่ายและเก็บออม (๓) การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์ สถานะทางสังคมเป็นที่ยอมรับ มีกัลยาณมิตร (๔) การมีครอบครัวที่สมบูรณ์และเป็นสุข (กรณีคู่หู่สัถย์)^{๓๐} ประโยชน์สุขในระดับต้นนี้ตรงกับศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า “ทิฐธัมมิกัตถะ” คือประโยชน์ปัจจุบัน อันถือว่ามนุษย์จะขาดไม่ได้ เพราะถือเป็นฐานที่มั่นคงต่อการดำเนินชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า ซึ่งทุกคนต้องพัฒนาปัญญาตนเองให้เกิดขึ้นและใช้ปัญญาเพื่อหาสิ่งเหล่านี้มาเพื่อความสุขของตน ทำให้สุขภาพดี เมื่อสุขภาพดี เราสามารถหาเงินได้สะดวก เมื่อมีทรัพย์สิน สิ่งที่ดีตามมาคือ ฐานะทางสังคม เป็นที่ยอมรับ มียศ มีตำแหน่ง สืบเนื่องอาศัยกัน ทำให้ได้มาซึ่งมิตรและบริวาร ช่วยให้ทำอะไรได้สะดวกและกว้างไกลขึ้น อันเป็นฐานให้ครอบครัวมั่นคงและมีความสุขเลี้ยงดูบุตรหลานได้ จะสามารถสร้างสรรค์ความเจริญของชีวิตครอบครัว วงศ์ตระกูล และสังคมประเทศชาติต่อไป แต่ถ้าใครขาดประโยชน์ระดับต้นนี้ชีวิตก็จะลำบาก เมื่อเข้าใจประโยชน์สุขที่ตามองเห็นแล้วจึง

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *ชีวิตที่สมบูรณ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมังทอง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘-๑๙.

สามารถทำความเข้าใจต่อไปว่า เมื่อปฏิบัติตามแนวทางการพัฒนาปัญญาแล้วจะสามารถนำไปสู่ประโยชน์สุขที่ตามองเห็นซึ่งเป็นเป้าหมายในพัฒนานั้น

มนุษย์จะพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขในระดับต้นมาได้ แต่ใช้ว่าจะเพียงพอ โดยยังมีข้อบกพร่อง คือ ยังรู้สึกไม่โปร่งโล่งใจเต็มที่ เช่น แม้มีทรัพย์สินเงินทอง แต่ยังไม่รู้สึกไม่ปลอดภัย ห่วงกังวล และแม้ว่ามียศ มีตำแหน่ง แต่ยังคงไม่แน่ใจว่าเป็นที่ยอมรับในสังคมหรือไม่จึงกลายเป็นว่า สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นของเทียม เช่น เกียรติยศ ความเคารพ ทำให้เกิดเป็นปมในใจ ทำให้ไม่ได้สุขที่แท้จริง จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เพราะความไม่เต็มอิ่ม ไม่โปร่งโล่ง ระแวงอิจฉาริษยาและความรู้สึกไม่มั่นใจในตนเองเมื่อเป็นเช่นนี้ การพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขระดับที่สองจึงมีความจำเป็น การพัฒนาปัญญาเพื่อให้ได้ประโยชน์ในขั้นนี้เป็นเรื่องของจิตใจที่ลึกซึ้งลงไป เรียกว่าประโยชน์ที่เลยจากตามองเห็น (ด้านนามธรรม) หรือเลยไปข้างหน้าไม่เห็นเป็นรูปธรรมต่อหน้าต่อตา เรียกว่า สัมปราชัยกัตตะ^{๓๑} เช่น ความมีชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ การที่เราได้ช่วยเหลือผู้อื่นได้ทำประโยชน์ให้แก่เพื่อนมนุษย์ เมื่อใดที่นึกถึงขึ้นมา ว่าได้ทำชีวิตให้มีคุณค่า ได้ใช้ชีวิตอย่างมีประโยชน์ จะทำให้อิ่มใจและมีความสุขอีกแบบหนึ่ง

หลังพัฒนาปัญญาไปสู่เป้าหมายระดับต้นแล้ว ถือได้ว่ามีความพร้อมที่จะพัฒนาปัญญาในขั้นต่อมา กล่าวคือ หากพัฒนาปัญญาจนสู่เป้าหมายระดับที่เลยจากตามองเห็น จะสามารถนำทรัพย์สินเงินทองซึ่งเป็นผลจากการบรรลุเป้าหมายในระดับต้นนั้นมาจัดสรรช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ตามฐานะของตนเอง ความมั่นใจในตนเองจะเกิดขึ้น แต่ถ้าหากทำระดับหนึ่งไว้ไม่ดี ไม่มีเงินไปช่วย จะทำประโยชน์สุขได้น้อย ทำให้ต้องมีทั้งสองขึ้น ความสุขใจขึ้นใจในการได้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้คน จะทำให้เกิดความมั่นใจในชีวิตตน เมื่อนึกขึ้นมาเมื่อใดจะเป็นความสุขลึกซึ้งอยู่ภายในเนื่องจากเป็นคุณธรรมภายใน พอมีคุณธรรมภายใน ที่ช่วยเสริมหนุนประโยชน์ทุกทางด้านของจิตใจ โดยเฉพาะศรัทธา ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในคุณความดี ในการกระทำความดี ในจุดหมายที่ดียิ่ง ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความสุขประณีตส่วนที่แท้ภายในส่วนลึกภายใน

การพัฒนาปัญญามีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุธรรมซึ่งเป็นภาวะชีวิตที่พบความสุขอย่างแท้จริง ลักษณะสำคัญของภาวะชีวิตนี้ คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริง

เมื่อพัฒนาปัญญาจนถึงขั้นบรรลุธรรมแล้วจะกลายเป็นผู้บรรลุธรรม ซึ่งจัดเป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า สาวกสงฆ์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่า อริยบุคคล หรือพระอริยะ ซึ่งแปลว่าผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง หรือท่านผู้ไกลจากกิเลส มีขั้นปัญญาที่บรรลุธรรม ๔ ระดับด้วยกันคือ (๑) โสตาบัน เป็นเกณฑ์ที่จัดแบบตามกิเลส คือ สังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้นพร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแส คือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ

(๑) สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

^{๓๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๖/๑๓๗

(๒) พระสทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้ง เดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลสมาธิ และปัญญาทำได้พอประมาณนอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลได้พอประมาณสมาธิ และทำให้พอประมาณในปัญญา

(๓) พระอนาคามี คือผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่กลับมาอีก เป็นผู้ทำได้ศีล สมาธิ บริบูรณ์ แต่ปัญญาทำได้พอประมาณ ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และภริษะ

(๔) พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงที่เหลือทั้ง ๕ ข้อได้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๓๒}

๔.๓.๕ แหล่งกำเนิดของความรู้ในพระพุทธศาสนา

แหล่งกำเนิดของความรู้ ธรรมชาติของความรู้ ความสมเหตุสมผลของขอบเขตของความรู้ ตลอดจนจนถึงการทดลองหรือการพิสูจน์ความรู้ สำหรับบ่อเกิดความรู้ในพระพุทธศาสนา แหล่งกำหนดความรู้ยิ่งกว่าที่สุดมีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑) ปรัตติยโสมะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หมายถึงคำพูด, คำแนะนำ, คำชี้แจง, คำโฆษณา, กระแสข่าว ข้อเขียน, บทความจากบุคคลหรือแหล่งข่าวต่างๆ^{๓๓} ปรัตติยโสมะ มี ๒ ประเภท คือ ที่เป็นจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ ประกอบด้วยความหวังดี และที่เป็นเท็จ ไม่มีเหตุผล ไม่เป็นประโยชน์ มุ่งทำลาย ปรัตติยโสมะ เป็นวิถีทางเบื้องต้นแห่งปัญญาและสัมมาทิฐิ แต่จะต้องมีอีกอย่างหนึ่ง คือโยนิโสมนสิการคอยกำกับ จึงจะสามารถรู้แยกแยะและคัดสรรเฉพาะปรัตติยโสมะฝ่ายดีได้ ปรัตติยโสมะที่ปราศจากโยนิโสมนสิการจะก่อให้เกิดความงมงาย หูเบา เชื่อง่าย ไร้เหตุผลและมิจฉาทิฐิได้ง่าย^{๓๔}

๒) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจให้แยบคาย กล่าวคือ การพิจารณาอย่างรอบคอบถี่ถ้วน ทางพุทธศาสนาถือว่ามีความสำคัญค่าเท่ากับความจริงหรือ "อัมบาท" ซึ่งเป็นแหล่งรวมแห่งธรรมฝ่ายดีหรือ "กุศลธรรม" ทั้งปวง วิธีโยนิโสมนสิการแบบต่างๆถึงจะมีมากมาย ก็สรุปลงได้เป็น ๒ ประเภทเท่านั้น คือ^{๓๕}

(๑) โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรง มุ่งให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริงตรงตามสภาวะแท้ๆ เน้นที่การ ขจัดอวิชชา เป็นเครื่องนำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิอาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับสังฆธรรม

^{๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖

^{๓๓} ราชบัณฑิตยสถาน. , พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก ไทย-อังกฤษ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, แก้ไขเพิ่มเติม, (กรุงเทพฯ : ๒๕๔๘), หน้า ๕๘๗.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๖๗๐-๖๗๑

^{๓๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพฯ : วัดราชโอรสาราม, ๒๕๔๘), หน้า ๔๓.

(๒) โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรมหรือคุณธรรมต่างๆ เน้นที่การสีกัดหรือข่มตัณหา เป็นเครื่องนำไปสู่โลกีย์สัมมาทิฐิ อาจเรียกว่า โยนิโสมนสิการระดับจริยธรรม

วิธีโยนิโสมนสิการ บางอย่างใช้ประโยชน์ประเภทเดียว บางอย่างใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองประเภท มีดังต่อไปนี้

๑). วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ พิจารณาปรากฏการณ์ต่างๆ ให้รู้จักสภาวะตามที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา ค้นหาหนทางแก้ไข ด้วยการสืบสาวหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา จะเรียกว่า วิธีคิดแบบอิตถีปัจจัยตา หรือวิธีคิดแบบปัจจัยตาการก็ได้ ในทางปฏิบัติ อาจแยกวิธีคิดนี้ได้ ๒ อย่าง คือ

ก. คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ คือ เมื่อพบเหตุการณ์หรือเรื่องที่พิจารณาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็มองหยังย้อนและสืบสาวชักโยงออกไปถึงปัจจัยต่างๆ ที่หลายที่เข้ามาสัมพันธ์นั้น ก่อให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์นั้นๆ ขึ้น เช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบ่อยๆ ให้พระสาวกพิจารณาว่า “เมื่อสิ่งนั้นมี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนั้นเกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

ข. คิดแบบสอบสวน หรือ ตั้งคำถาม คือ เมื่อประสบพบเห็นสิ่งใดๆ ที่ควรพิจารณา ก็คอยตั้งคำถามแก่ตนว่า ทำไม เพราะอะไร เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งปัญหาถามพระองค์เองก่อนตรัสรู้ ว่า “ต้นเหตุเกิดขึ้น เพราะอะไรเป็นปัจจัยให้เกิดต้นเหตุ เป็นต้น หรือคิดสืบสาวหาสาเหตุจิตใจต่อไป

๒) วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นวิธีคิดสำคัญอีกแบบหนึ่งที่มุ่งเพื่อเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของมัน ตามธรรมดา สิ่งทั้งหลายก็ตี ปรากฏการณ์ต่างๆ ก็ตี เรื่องราวต่างๆ ที่อุบัติขึ้นก็ตี เกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มารวมกันเข้า เมื่อแยกแยะกระจายออกไปให้เห็นองค์ประกอบย่อยๆ ต่างๆ ได้แล้ว จึงจะรู้จักสิ่งนั้น เรื่องราวนั้นๆ ได้ถูกต้องแท้จริง จึงจับจุดที่เป็นปัญหาได้ และจึงจะแก้ปัญหาก็ได้ ตัวอย่างของการคิดแบบนี้เช่นที่พระพุทธศาสนาแยกแยะชีวิตออกเป็น ส่วนประกอบย่อยต่างๆ เช่น เป็นขันธ ๕ เป็นต้น

๓) วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองเหตุการณ์ สถานการณ์ ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายอย่างรู้เข้าใจธรรมชาติธรรมดาของมัน ซึ่งจะต้องเป็นไปอย่างนั้น ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ประชุมตั้งขึ้น จึงจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยเหล่านั้น กล่าวคือ การที่มันเกิดขึ้นแล้ว จะต้องดับไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงอยู่ตลอดไป มีภาวะที่ถูกปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง บีบคั้นได้ ไม่มีอยู่ และไม่สามารถดำรงอยู่โดยไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ จึงเรียกความคิดแบบนี้ได้อีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ วิธีคิดแบบนี้ที่ถูกต้องต้องดำเนินไปให้ครบ ๒ ขั้นตอน คือ

ก. ขั้นที่หนึ่ง รู้เท่าทันและยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา เช่น เมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่ปรารถนาขึ้น ตั้งขึ้น สำนึกขึ้นในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองด้วยตามความอยากของเราที่อยากให้เป็นอย่างนั้นหรือไม่ให้เป็น รู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างนั้นตามเหตุปัจจัยของมันปลื้มตัวอิสระได้ ไม่เอาตัวไปให้ถูกกดถูกบีบ

ข. ขั้นที่สอง แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา คือรู้ว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรก็ยอมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ขึ้นต่อความอยากปรารถนาของเราหรือใครๆ เมื่อเราต้องการให้มันเป็นอย่าง

นั้น ก็ต้องทำให้เหตุปัจจัยให้ได้เป็นอย่างนั้น แล้วแก้ไขหรือจัดการที่ตัวเหตุปัจจัยนั้นๆ เมื่อทำเหตุปัจจัยได้พร้อมบริบูรณ์ที่จะให้เป็นอย่างนั้น มันก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น มันก็ไม่ใช่ แล้วรู้และแก้ไขกันที่เหตุปัจจัยนั้นแหละ ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ดำรงตนอยู่เป็นอิสระ อยู่อย่างอิสระ ทำการได้ดีที่สุด พร้อมทั้งไม่มีความทุกข์

๔. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา หรือวิธีคิดแบบอริยสัจสี่ เป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องจากวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา (แบบที่ ๓) นั่นเอง คือ เมื่อเข้าใจจิตธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายวางใจได้และตกลงใจว่าจะแก้ปัญหาที่ตัวเหตุปัจจัย จากนั้นก็ดำเนินความคิดต่อไปตามวิธีคิดแบบอริยสัจสี่นี้ วิธีคิดแบบนี้มีหลักการสำคัญคือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ปัญหา พร้อมกันนั้นก็กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ จะเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่ได้กำหนดไว้นั้น ทั้งนี้อาจจัดวางเป็นขั้นตอนดังนี้

ขั้นที่ ๑ กำหนดรู้ คือ แจกแจงแกลงปัญหา ทำความเข้าใจปัญหา สภาพและขอบเขตของปัญหาให้เข้าใจชัดเจนว่าเป็นอะไร คืออะไร เป็นที่ตรงไหนเหมือนแพทย์ตรวจดูอาการของโรค ดูความผิดปกติของร่างกาย วินิจฉัยให้รู้ว่าเป็นอะไร ที่ตรงไหน รู้เข้าใจโรคและร่างกายเฉพาะอย่างยิ่งส่วนซึ่งเป็นที่ตั้งของโรคให้ชัดเจน (ทุกข์)

ขั้นที่ ๒ สืบสวนเหตุแห่งทุกข์ที่จะพึงละ คือ วิเคราะห์ค้นหามูลเหตุหรือต้นตอของปัญหาซึ่งจะองแก้ไขกำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไป ตามปกติขั้นนี้ตรงกับวิธีคิดแบบที่ ๑ คือ วิธีคิดแบบปัจจัยการนั่นเอง เหมือนแพทย์ค้นหาสมุติฐานของโรค หาสาเหตุของโรค ซึ่งจะนำไปสู่การรักษาที่ถูกต้องตรงจุด มิใช่รักษาแต่เพียงอาการ (สมุทัย)

ขั้นที่ ๓ เล็งหมายชัดซึ่งการดับทุกข์ที่จะทำให้สำเร็จ คือ เล็งเห็นชัดจนถึงภาวะปราศจากปัญาซึ่งมุ่งหมายว่าคืออะไร เป็นไปได้จริงหรือไม่ อย่างไร มีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมายและหลักการทั่วไป หรือตัวกระบวนการของการแก้ปัญหาก่อนที่จะวางรายละเอียดและกลวิธีปลีกย่อยในขั้นดำเนินการ เหมือนแพทย์รู้ว่าโรคนั้นๆรักษาได้ มองเห็นกระบวนการของโรคชัดเจนว่าจะหายไปได้อย่างไร (นิโรธ)

ขั้นที่ ๔ จัดวางวิธีการดับทุกข์ที่จะต้องปฏิบัติ คือ เมื่อมีความชัดเจนเกี่ยวกับเป้าหมายและหลักการทั่วไปแล้ว ก็กำหนดวางวิธีการ แผนการและรายการที่จะต้องทำในการที่จะแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหาให้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับเป้าหมายและหลักการทั่วไปนั้นเพื่อเตรียมแก้ไขปัญหาต่อไป (มรรค)

๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นวิธีคิดในระดับปฏิบัติการหรือลงมือทำ คือ การที่จะกระทำการต่างๆโดยรู้และเข้าใจถึงหลักการและความมุ่งหมายของเรื่องนั้นๆ จะดำเนินไปเพื่อจุดหมายอะไร เพื่อให้เป็นการปฏิบัติที่ได้ผลตามความมุ่งหมายนั้น ไม่กลายเป็นการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนเลือนลอยมวงมาย เช่น เมื่อจะลงมือทำงานอะไรนั้น ก็ตรวจสอบตนเองให้ชัดเจนว่าเข้าใจหลักการและความมุ่งหมายของงานนั้นดีแล้วหรือไม่ โดยอาจคอยตั้งคำถามว่า อันนี้เพื่ออะไรๆ เป็นต้น

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ มองให้ครบทั้งข้อดี ข้อเสีย และทางแก้ไขหาทางออกให้หลุดรอดปลอดพ้นจากข้อบกพร่องต่างๆ เป็นวิธีมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง

เน้นการศึกษาและยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้นๆเป็นอยู่ทุกแง่ทุกมุมเพื่อให้รู้และเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงทั้งด้านดี ด้านเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง ศัพท์ทางธรรมดาเรียกว่า วิธีคิดโดยรู้สัทธา อาทีน ะ และนิสสรณะ วิธีคิดแบบนี้พระพุทธรเจ้าทรงเน้นมาก เพราะคนทั้งหลายมักจะตื่นตามกันและเอนเอียงง่ายพอจับได้อะไรดี ก็มองเห็นแต่ดีไปหมด พอจับได้ว่าอะไรไม่ดี ก็เห็นแต่เสียไปหมด ทำให้พลาดทั้งความรู้จริงและการปฏิบัติที่ถูกต้อง อันที่จริงนั้นปกติของสิ่งทั้งหลายย่อมมีทั้งส่วนดี ส่วนเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง เป็นต้น อาจดีมาก หากอยู่ในกรณีแวดล้อมอย่างหนึ่ง หรืออาจจะด้อย หากได้อยู่ในกรณีแวดล้อมหรือเงื่อนไขอีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้ตระหนักและยอมรับถึงข้อดี ข้อเสีย จุดอ่อน จุดแข็ง แล้ว เราจะได้ระมัดระวัง ปิดกั้นทางเสียหรือหาสิ่งชดเชยทดแทนให้ประโยชน์ที่ได้สมบูรณต่อไป

๗. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิสวนา คือ การใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกดหรือบรรเทาตัณหา ตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัยสี่ และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่างๆ ทางเทคโนโลยี มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆเพราะเรามีความต้องการ สิ่งใดที่สามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มีประโยชน์ มีคุณค่าแก่เรา คุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

ก. คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง มนุษย์นำมาใช้ในการแก้ปัญหาของตน เพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น คุณค่านี้อาศัยปัญญานับเครื่องตีค่า จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหาร มีคุณค่าเป็นประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีวิตอยู่ต่อไปได้ มีสุขภาพดี มีกำลังเกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่ เป็นต้น (คุณค่านี้เกี่ยวเนื่องด้วยธรรมฉันทะ)

ข. คุณค่าเทียม หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งที่มนุษย์พากันแก่งแย่งกันเพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนา เพื่อเสริมความมั่งคั่งยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่า จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองตัณหากก็ได้ เช่น อาหาร มีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน หรือความโก้หรูหรารของรถยนต์ มีราคา ความสวยงามเป็นเครื่องแสดงหรือวัดฐานะ เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ มุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตอย่างแท้จริงเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น คุณค่าแท้นั้นนอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลต่อความเจริญงอกงามของกุศลธรรม เช่น ความมีสติ ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เป็นต้น

๘. วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม เรียกว่า วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลادتัญหา ส่งเสริมความเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดนี้มีอยู่ว่า ประสพการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกับบุคคลที่ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างแนวทางการเคยชินที่เป็นเครื่องปรุงของจิต คือ สังขาร ที่ผู้หนึ่งได้สัมผัสไว้หรือก็คือ สุดแต่การทำใจในขณะนั้นๆ คนหนึ่งมองแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม แต่อีกคนหนึ่งมองแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นโทษเป็นอกุศล รวมถึงเรื่องของเวลา คราวหนึ่งคิดดี คราวหนึ่งคิดร้าย การทำใจที่ช่วยตั้ง

ต้นและชักนำความคิดให้เดินไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่า วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม วิธีคิดในแบบนี้มีความสำคัญในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกัน

ตัวอย่างเช่น การคิดถึงความตาย เมื่อคิดถึงแล้วก็จะเกิดความสลดหดหู่ ความเศร้า ความเหี่ยวแห้งใจ ตลอดจนเกิดความคิดใญ่เมื่อนึกถึงความตายของคนที่เราเกลียดชัง แต่ถ้าในขณะที่เรานึกนั้น เรามีโยนิโสมนสิการอยู่ด้วย เราก็จะเกิดความรู้สึกตื่นตัว ใจไม่ประมาทเร่งชวนชวยปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคติธรรมดาของสังขาร เป็นต้น เรียกได้ว่าเป็นการคิดถึงความตายที่ถูกต้องวิธี

นอกจากหลักการข้างต้นแล้ว ควรย้าถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพยุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่ สติ ซึ่งช่วยยับยั้งความคิดที่หลงลอยไปเป็นอโยนิโสมนสิการ

อนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่างๆ สรุปได้เป็น ๒ คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ ซึ่งมีลักษณะที่แน่นอนเป็นอย่างเดียว และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม ซึ่งมีลักษณะแผกผันไปได้หลากหลายนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิด และสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกกระหว่างโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ

๙. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมตาเป็นอารมณ์ความจริง วิธีคิดแบบที่ ๙ นี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของวิธีคิดแบบที่ ๘ ที่แยกแสดงออกมาเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหากนั้น เป็นเพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ และเป็นวิธีคิดที่มีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเองข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษนั้นคือ การที่ผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยเข้าใจไปว่า พุทธศาสนาสอนให้คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้ากำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่คิดพิจารณาเกี่ยวกับอดีต หรืออนาคต ตลอดจนไม่คิดเตรียมการวางแผนเพื่อกาลภายหน้า

ลักษณะความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นการคิดที่อยู่ในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา เป็นการคิดที่สามารถรวมเอาเรื่องที่เป็นอยู่ในขณะนี้ เรื่องที่ล่วงผ่านมาแล้ว และเรื่องของกาลภายหน้าเข้าในการเป็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น การคิดพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องในอดีต ถือเป็นการคิดที่นำมาใช้เป็นบทเรียน ก่อให้เกิดความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น

คำว่าปัจจุบันในทางธรรม มิใช่เพ่งที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น สิ่งที่ตามความหมายของคนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรืออนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบัน ตามความหมายของนามธรรมได้ สรุปง่ายๆ ว่า ความเป็นปัจจุบัน กำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ ต้องทำเป็นสำคัญ สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมา วิธีคิดแบบนี้มุ่งที่จะช่วยแบ่งแยกความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของต้นเหตุที่เพื่อผันล่อย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเปล่า การคิดที่ถูกต้องวิธีนี้จะช่วยให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติในทางปัจจุบันให้ถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น เป็นการสนับสนุนให้มีการตระเตรียมและวางแผนในกิจการล่วงหน้า

๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท คำว่าวิภาษวาทแปลว่า การพูดแยกแยะจำแนกแจกแจง แลลงความแบบวิเคราะห์ เป็นการมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่แต่ละด้านให้

ครบทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด ความจริงวิภาษวาทเป็นชื่อเรียกระบบความคิดของพระพุทธศาสนาทั้งหมด มีความหมายครอบคลุมวิธีคิดที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นหลายๆอย่าง

๔.๓.๖ วิเคราะห์บ่อเกิดแห่งความรู้ตามแนวพุทธศาสนา

บ่อเกิดแห่งความรู้นั้นมี ๒ ระดับด้วยกันคือ ระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกียะ และระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกุตตร ซึ่งมีส่วนประกอบที่มาของความรู้ทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๓ ทางด้วยกัน คือ

๑) **ความรู้เกิดจากทางสุตมยปัญญา** สุตมยปัญญา^{๓๖} ปัญญาเกิดแต่การสดับ (ฟัง) หรืออาจขยายให้กว้างออกไปได้ว่าเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ซึ่งครอบคลุมไปได้หมดทั้งจากการฟัง หรือแม้จากการอ่านหรือจากการศึกษาเล่าเรียนสุตมยปัญญา ซึ่งยังไม่อาจนับเป็นปัญญาของบุคคลนั้นๆ อย่างแท้จริง แต่ก็ปัญญาที่มีความสำคัญมาก ในฐานะเป็นปัญญาระดับเริ่มต้นของบุคคลที่อาศัยใช้เพื่อการเรียนลัด ทำให้ไม่ต้องเสียเวลาหรือเผชิญกับความเสี่ยงไปในการลองผิดลองถูก เพราะได้เรียนรู้จากประสบ-การณ์ของผู้อื่นที่ได้ผ่านเรื่องนั้น ๆ อาจเปรียบได้กับการรู้แผนที่ที่มีคนทำไว้ดีแล้ว ทั้งๆ ที่การรู้นี้เป็นเพียงการจำเส้นทางตามที่ปรากฏอยู่บนแผ่นกระดาษได้เท่านั้น ซึ่งยังไม่ใช่เส้นทางในภูมิประเทศจริง แต่บุคคลก็สามารถอาศัยใช้เป็นเครื่องนำทาง ทำให้เดินทางไปถึงจุดหมายปลายทางตามที่ประสงค์โดยสวัสดิภาพได้ และยังช่วยทำให้เกิดความมั่นใจหรือมั่นใจ

๒) **ความรู้เกิดจากทางจินตมยปัญญา** จินตมยปัญญานี้เกิดแต่การคิดพิจารณาหาเหตุผล ปัญญาประเภทนี้ เกิดขึ้นจากความสามารถในกระบวนการคิดหรือจินตนาการของมนุษย์ จินตมยปัญญา จะทำหน้าที่แปรความรู้ต่างๆ ที่ได้รับจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ที่เป็นของบุคคลอื่น หรือที่เป็นสุตมยปัญญาที่เป็น “รู้จำ” ให้กลายมาเป็น “ความเข้าใจ” นอกจากนั้นสำหรับบางบุคคลที่มีจินตมยปัญญาแก่กล้า ก็สามารถใช้จินตมยปัญญานี้เข้าถึงและสร้างสรรค์จนเกิดปัญญาใหม่หรือองค์ความรู้ใหม่ได้เรียกองค์ความรู้ใหม่ในระดับนี้ว่าทฤษฎีความรู้ที่ได้มาจากจินตมยปัญญาที่เป็น “ความเข้าใจ” อาจใช้คำเรียกให้เข้าชุดว่า “รู้เข้าใจ” หรือ “รู้จริง” ก็ได้ เพราะเป็นปัญญาที่เป็นของบุคคลนั้นๆ และอยู่ในบุคคลนั้นๆ จริงๆ และด้วยรู้จริงเพราะความเข้าใจนั่นเอง จึงทำให้บุคคลสามารถอธิบาย ขยายความ และพลิกแพลงคำตอบได้ตามที่ประสงค์

จินตมยปัญญา จึงทำให้บุคคลนั้นๆ มีความอาจหาญในระดับหนึ่ง และสามารถยืนหยัดอยู่กับความรู้นี้ได้ค่อนข้างมั่นคงเนื่องจากจินตมยปัญญา มีฐานที่เกิดมาจากการบวนการคิดหาเหตุผล ซึ่งอยู่ในฝักฝ่ายของบุคคลผู้คิด ปัญญานี้จึงมีลักษณะเป็น “อัตตวิสัย” ซึ่งในแง่หนึ่งก็มีผลดี กล่าวคือทำให้สามารถคิดหาเหตุผลได้กับสิ่งต่างๆ ทั่วไปหมด ทั้งกับสิ่งที่มีอยู่จริงในธรรมชาติ(=ปรมาตถ์สัจจะ)

^{๓๖} สุรพล ไกรสรารุณ, **คู่มือปัญญาในพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า๗ - ๙.

และแม้กับสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงในธรรมชาติ (สมมติสัจจะ) ทำให้เกิดการแตกตัวของปัญญาอย่างกว้างขวาง สามารถนำทั้งสิ่งที่มีอยู่จริงและสิ่งไม่มีอยู่จริงที่คิดขึ้นนั้น (เช่น เรื่องของภาษา กฎหมาย ระเบียบวินัย ประเพณี ฯลฯ) มาใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ได้มากมาย

จินตามยปัญญายังมีข้อจำกัดอยู่มาก โดยเฉพาะกับเรื่องที่เป็นปรมาตมสัจจะหรือสิ่งที่มีอยู่จริงในธรรมชาติ หมายความว่า บุคคลไม่สามารถคิดให้หรือคิดแทนเรื่องต่างๆ ของธรรมชาติ ไม่สามารถคิดจนรู้ความจริงของธรรมชาติ เพราะสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติจะเป็นไปอย่างไรขึ้นอยู่กับกฎธรรมชาติที่ควบคุม ไม่ขึ้นกับความคิดของใครๆ การคิดเป็น “อัตตวิสัย” ส่วนสภาวะความเป็นจริงของธรรมชาติเป็น “ภาวะวิสัย” หรือ “สภาวะวิสัย”

ดังนั้น บุคคลจึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงของธรรมชาติด้วยการคิด และจึงต้องมีการพัฒนาปัญญาในขั้นถัดไป คือ “ภาวนามยปัญญา”

๓) ความรู้เกิดจากทางภาวนามยปัญญา ภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ ปัญญาประเภทนี้เป็นเรื่องของ “ปรมาตมสัจจะ” หรือสิ่งที่มีอยู่จริง หรือมี “สภาวะ” อยู่จริงในธรรมชาติโดยเฉพาะ เป็นปัญญาที่เกิดจากการประจักษ์ ที่จะต้องมีประสบการณ์จริงต่อสิ่งหรือเรื่องนั้นๆ โดยตรง โดยสิ่งหรือเรื่องนั้นๆ จะเป็นตัวแสดงออกของปัญญาเอง อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้แจ้ง” ภาวนามยปัญญา จึงเป็นปัญญาตัวสุดท้ายที่ใช้ตัดสินเรื่องราวความเป็นจริงของสิ่งต่างๆ ของธรรมชาติ โดยเฉพาะปัญญาในพระพุทธศาสนาที่จะนำไปสู่ธรรมในระดับโลกุตระเพื่อเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ต้องอาศัย “ภาวนามยปัญญา” นี้เท่านั้น ในพระพุทธศาสนามีคำใช้ที่หมายถึง “ปัญญา” มากมาย อาทิ สัมมาทิฐิ , สัมมาสังกัปปะ , สัมปชัญญะ , ธรรมวิจย , วิมังสา , ญาณ , วิชา , ปัญฺินทรีย์ , ปัญญาพละ , ปัญญา-บารมี , ปัญญาขันธ เป็นต้น

แหล่งกำเนิดของความรู้ในทางพระพุทธศาสนาลักษณะใดควรเชื่อถือ หรือนำไปสู่ความจริงได้มากที่สุดจะต้องเอาไปเทียบกับหลักกาลามสูตร และแหล่งกำเนิดความรู้อื่นๆ บ่อเกิดของความรู้ในเรื่องของสุตมยปัญญาก็ดี จินตามยปัญญาก็ดี ถือได้ว่าเป็นแหล่งกำเนิดของความรู้ แต่มิใช่เฉพาะสิ่งนี้เท่านั้น ความรู้นั้นจะต้องเสริมด้วยภาวนามยปัญญา ซึ่งในความหมายหนึ่งคือนำไปสู่อภิปัญญาหรือญาณ จึงจะทำให้บรรลุความจริงที่สมบูรณ์ได้

สรุปการศึกษาวิเคราะห์บ่อเกิดแห่งความรู้ในพระพุทธศาสนา เริ่มต้นจากความเชื่อ ความเชื่อในพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งอันประเสริฐ และความเชื่อในการกระทำและผลของการกระทำ เช่น เชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ความเชื่อมั่นที่เกิดจากปัญญาหรือความมั่นใจ ดังที่ทรงตรัสเรื่องกาลามสูตรที่ไม่ได้หมายความว่าไม่ให้เราเชื่อ แต่ให้พิจารณาให้ดีเสียก่อน แล้วจึงค่อยเชื่อ อย่าเชื่อโดยฟังตามกันมา แม้แต่พระคัมภีร์ก็อย่าเพิ่งเชื่อ ไม่เชื่ออะไรอย่างไรเหตุผล พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีเหตุผล สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ ในโลกปัจจุบันไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น แต่

เป็นไปเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่น และเป็นไปเพื่อความ สิ้นทุกข์ในที่สุด แม้ทุกข์ยังไม่หมด แต่ก็มี ความสงบสุขในชีวิตเพิ่มขึ้น เมื่อเราได้ปฏิบัติได้ถูกต้องตามพุทธธรรม ในพระพุทธศาสนาจำแนกประเภท ของปัญญาไว้หลายอย่าง มีปัญญา ๒ ประเภท คือ โลเกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา และจำแนกความรู้ ออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) สุตมยปัญญา จัดเป็นปัญญาของผู้อื่นที่บุคคลเพียงจดจำไว้ได้ “รู้จำ” ๒) จินตมยปัญญาปัญญาเกิดแต่การคิดพิจารณาหาเหตุผล เกิดขึ้นจากความสามารถในกระบวนการคิด หรือจินตนาการของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อทำให้เกิด “ความเข้าใจ” ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้าไปรับรู้หรือที่จำได้ ๓) ภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ เรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้แจ้ง” ภาวนามยปัญญา ไม่ได้เกิดจากกระบวนการคิดของบุคคลแต่เกิดจากการที่รู้จักเข้าไปสังเกต ฝึกดู ทดสอบ ทดลอง ด้วยประสบการณ์จริง อีกทั้งพระพุทธศาสนามีเป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฐฐธัมมิกัตถะ) การเข้าใจถึงเรื่องเป้าหมายการพัฒนาปัญญาเพื่อประโยชน์สุขที่ตามองเห็น ควรทำ ความเข้าใจว่าประโยชน์สุขที่ตามองเห็น ประโยชน์สุขในระดับต้นตามหลักความต้องการของมนุษย์อัน ได้แก่ ปัจจัย ๔ วัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์สุขในอนาคต (สัมปรายิกัตถะ) มนุษย์จะพัฒนาปัญญาจน สามารถบรรลุประโยชน์สุขในระดับต้นมาได้ ยังมีข้อบกพร่อง คือยังรู้สึกไม่โปร่งโล่งใจเต็มที่ การ พัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขระดับที่สองจึงมีความจำเป็น การพัฒนาปัญญาเพื่อให้ได้ ประโยชน์ในขั้นนี้เป็นเรื่องของจิตใจที่ลึกซึ้งลงไป เรียกว่าประโยชน์ที่เลยจากตามองเห็น (ด้าน นามธรรม) หรือเลยไปข้างหน้าไม่เห็นเป็นรูปธรรมต่อหน้าต่อตา เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ มีชีวิตที่มี คุณค่าเป็นประโยชน์ การที่เราได้ช่วยเหลือผู้อื่นได้ทำประโยชน์ให้แก่เพื่อนมนุษย์ เมื่อใดที่นึกถึงขึ้นมา ว่าได้ทำชีวิตให้มีคุณค่า ได้ใช้ชีวิตอย่างมีประโยชน์จะทำให้มีใจและความสุข